

Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

**Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΚΑΤΑ  
ΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1931**

## Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1931

Τόν 'Οκτώβριο του 1931, ό κυπριακός έλληνισμός έπαναστάτησε έναντίον τής βρεττανικής άποικιακής κυριαρχίας. 'Η άναζήτηση τών βαθύτερων αίτίων δέν εΐναι δυνατό παρά νά όδηγήση στην έξαρση τής άκλόνητης έμμονης τών 'Ελλήνων κατοίκων τής Μεγαλονήσου στην έθνική ιδέα. Θά ήταν ίσως άκόμη εύκολο νά ύποστηριχθί ότι τό έναυσμα γιά τήν εκδήλωση τής κρίσεως όφείλει νά άναζητηθί στην άδέξια διαχείριση τών έσωτερικών κυπριακών ύποθέσεων άπό τήν βρεττανική διοίκηση. 'Εκτός άν θά ήταν όρθότερο νά λεχθί ότι ή έξωτερική άφορμή βρίσκεται πάντοτε εκεί όπου ή νομοτελειακή φορά μιās παροδικής συγκυρίας συγκρούεται πρός τά σταθερά έρείσματα μιās βαθύτερης πραγματικότητας...

'Η Κύπρος, χώρα μέ παράδοση έλληνική και πληθυσμό στη συντριπτική πλειοψηφία του έλληνικό, εΐχε, τό 1925, ύστερα άπό μισό αΐωνα βρεττανικής κυριαρχίας, άνακηρυχθί έπίσημα άποικία του άγγλικού στέμματος. 'Η μοιραία αντίφαση άνάμεσα στη διατήρηση τής άποικιακής κυριαρχίας και τήν άναγνώριση τών θεμελιωδών δικαιωμάτων του πολίτη ήταν φυσικό νά άποτελή τήν αίτία μιās μόνιμης κρίσεως στις σχέσεις έξουσίας και λαού. Τά έπιφανόμενα εκδηλώνονταν έντονα στο θεσμικό, τό πολιτικό και τό κοινωνικό πεδίο. 'Η άντιπροσώπευση τής έλληνικής πλειοψηφίας στο Νομοθετικό Συμβούλιο - δώδεκα βουλευτές σέ σύνολο δέκαπέντε- εΐχε χάσει σοβαρό μέρος άπό τό ούσιαστικό της άντίκρουσμα άφότου ή βρεττανική διοίκηση διώριζε άπ' εύθείας τά έννέα άπό τά δεκαπέντε μέλη του. 'Η σταθερή έμμογή τών εκπροσώπων του κυπριακού λαού στο αίτημα τών μεταρρυθμίσεων όχι μόνο δέν εΐχε εδρει τήν άναμενόμενη άνταπόκριση, αλλά και εΐχε αντίθετα έξωθήσει τις άγγλικές άρχές στη λήψη μέτρων καταπιεστικών στην εκπαίδευση και τόν τύπο. Καί ή έσωτερική κρίση θά κορυφωνόταν όταν ή άποικιακή διοίκηση προσέφευγε σέ έκτακτα οίκονομικά μέτρα -όπως ή αύξηση τών τελωνειακών δασμών, προκειμένου νά ίσοζυγισθί ό άποικιακός προϋπολογισμός,<sup>1</sup>

1. Γύρω άπό τά αίτια και τήν εξέλιξη τής έπαναστατικής κρίσεως στην Κύπρο, βλ. κυρίως, *Ταραχαί έν Κύπρω κατ' 'Οκτώβριον, 1931. Λευκή Βίβλος κατατεθείσα ύπό του έπί τών 'Αποι-*

Ἡ σύσκεψη τῶν ὀρθόδοξων αἰρετῶν μελῶν τοῦ Νομοθετικοῦ Συμβουλίου στὴν τοποθεσία Σαϊτᾶ τοῦ δρους Τρόδος, τὴν 12ην Σεπτεμβρίου 1931, ἀνοίγει τὸ κεφάλαιο τῆς δυναμικῆς ἀντιδράσεως τῆς ἑλληνοκυπριακῆς κοινότη-  
 τας ἀπέναντι στὴ βρεττανικὴ ἐξουσία. Ἡ σύγκληση ἐγίνε με πρωτοβουλία τοῦ Ἐπίσκοπου Κιτίου καὶ με σκοπὸ τὴν διαβούλευση γύρω ἀπὸ τὰ πρόσφα-  
 τα καταπιεστικὰ οἰκονομικὰ μέτρα τῆς κεντρικῆς διοικήσεως. Ἡ ἀπόφαση τῶν συνέδρων νὰ ἀντισταθοῦν στὴν ἐφαρμογὴ τῶν βρεττανικῶν ἀποφάσεων ὑποβαλλόταν τὴν 3ην Ὀκτωβρίου γιὰ ἔγκριση στὴν Ἐθνικὴ Ὀργάνωση, ὁ-  
 πατο συντονιστικὸ ὄργανο στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς Ἐνώσεως με τὴν χρησιμοποίησιν «πάσης δυνάμεως καὶ παντὸς μέσου». Στὸ  
 πλαίσιο δὲ τῶν διαβουλεύσεων ἀνάμεσα στὰ μέλη τοῦ κεντρικοῦ Συμβουλίου τῆς-  
 πρόεδρος αὐτὸς ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου καὶ ex officio μέλη οἱ Ἑλλη-  
 νοκύπριοι βουλευτὲς- ὁ Ἐπίσκοπος Κιτίου θὰ διατυπώσῃ, τὴν 1η Ὀκτω-  
 βρίου, τὸ γνωστὸ ἐνωτικὸ διάγγελμα, τὸ ὁποῖο καὶ δὲν θὰ διστάσῃ νὰ δώσῃ  
 τὴν ἐπομένη στὴ δημοσιότητα, ἀφοῦ προηγουμένως ὑποβάλλῃ τὴν παραίτησή  
 του ἀπὸ τὸ Νομοθετικὸ Συμβούλιο. Ἡ περιοδεία τοῦ Ὀρθόδοξου ἱεράρχη  
 στὴ Λάρνακα καὶ στὴ Λεμεσό θὰ δώσῃ τὸ τελικὸ ἐπαναστατικὸ ξναυσμα:  
 «Κηρύττω τὴν ἀνυπακοήν καὶ τὴν ἀνυποταξίαν εἰς τοὺς ἀνόμους νόμους τοῦ  
 ἀνηθίκου, φαύλου καὶ ἐπονειδίστου αὐτοῦ καθεστῶτος, προσκαλῶ δὲ πάντα  
 Κύπριον εἰς τὴν Λεωφόρον τῆς θυσίας. Ἐπέστη ὁ καιρὸς ἵνα δεῖξωμεν εἰς  
 τοὺς ξένους ἄρχοντας ὅτι εἴμεθα λαὸς ἔχων ἔθνικα αἰσθήματα καὶ μορφωμέ-

---

κιῶν Ὑπουργοῦ εἰς τὸ Κοινοβούλιον κατὰ Διαταγὴν τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος κατὰ Μάρτιον, 1932, Λευκωσία (ὑπὸ τοῦ Κυβερνητικοῦ Τυπογράφου, 1932 [πρόκειται γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μετά-  
 φραση τῆς ἐκδόσεως: *Disturbances in Cyprus in October, 1931*]- ἑλληνικὴ ἀπάντησις: *The Que-  
 stion of Cyprus. Remarks of the Central Committee for Cyprus on Sir Ronald Storrs' Report*  
 (Athens, 1932).

Ἐπίσης, G. Georghallides, «British Policy on Cyprus during 1931», *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου*  
*Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία, 14-19 Ἀπριλίου 1969*, τ. Γ' (Μέρος Α'), Λευκω-  
 σία, 1973, σσ. 95-104· Κ. Χρυσάνθη, «Ἱστορικὰ δεδομένα σχετικὰ πρὸς τὸ κίνημα τοῦ ἔτους  
 1931», *op. cit.*, σσ. 263 κ.έ. Γενικὰ στοιχεῖα, *Survey of International Affairs: 1931*, σσ. D. Ala-  
 stos, *Cyprus in History*, London 1976, σσ. 347-359. Sir G. Hill, *A History of Cyprus*, vol IV :  
*The Ottoman Province. The British Colony. 1571-1948* ed. by Sir H. Luke, Cambridge, 1952,  
 κυρίως, σσ. 539-552. M. Dendias, *La question cypríote aux points de vue historique et de droit*  
*international*, Paris, 1934. Ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ ἀποψη, συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα  
 τοῦ 1931. G. Ténékidès, *Chypre. Histoire récente et perspectives d'avenir*, Paris - Genève, 1964.

Ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων γιὰ τὸ κυπριακὸ ζήτημα Μεσογειακῶν Δυνά-  
 μεων δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν -προκειμένου περὶ τῶν γεγονότων τοῦ 1931- προσιτὰ παρὰ μόνο  
 τὰ βρεττανικὰ ἀρχεῖα [Public Record office. Σειρές: *Foreign Office* (F. O.), *Colonial Office* (C.  
 D.)]. Ἰδιαίτερα διαφωτιστικὰ ἀποδεικνύονται καὶ τὰ ἔγγραφα τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀρχείου τοῦ Ε. Βε-  
 νιζέλου [Μουσεῖο Μπενάκη: Ἀρχεῖο Ε. Βενιζέλου (Α. Β.)].

Πλούσια πληροφοριακὰ ἀνευρίσκονται, ὅπως εἶναι εὐνόητο, καὶ στὸν τύπο τῆς ἐποχῆς, ἰ-  
 δίως τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν βρεττανικὸ.

νος και οτι οφειλομεν να ζήσωμεν υπό την Έλληνικήν σημαίαν. Κάτω το φαῦλον και αίσχρον καθεστώς! Ζήτω ή Ένωσις!»<sup>2</sup>

Η μετάδοση των εμπρηστικών λόγων του Ιεράρχη θα προκαλέσει σ' αυτή την Λευκωσία κύμα βίαιων αντιβρετανικών διαδηλώσεων. Το Κυβερνητικό Μέγαρο θα παραδοθῇ στις φλόγες και ή αγγλική φρουρά θα αναγκασθῇ να καταφύγει στη χρήση των όπλων: έπτά Έλληνες τραυματίες και ανάμεσά τους ό πρώτος νεκρός... Στη Άμμόχωστο και στην Πάφο, στη Λεμεσό, τη Λάρνακα και την Κερύνεια οργανώνονται όγκώδεις συγκεντρώσεις και ξεσπούν βίαιες ταραχές. Σύσσωμος ό έλληνικός λαός των κυπριακών πόλεων δίνει το μαχητικό παρόν με ακατάβλητο πάθος και ένθουσιασμό.

Την 24η Όκτωβρίου ή βρετανική διοίκηση λαμβάνει τα πρώτα κατασταλτικά μέτρα. Η άστυνομία συλλαμβάνει τους κύριους ύποκινητές των ταραχών, πρώτο ανάμεσά τους τον Έπίσκοπο Κιτίου, προσφεύγοντας στη χρήση των όπλων για να κάμψει την αντίσταση των πολιτών που είχαν σπεύσει να τους παρεμποδίσουν. Στην άπαίτηση του Άρχιεπισκόπου για την άμεση άπελευθέρωση των κρατουμένων, ό Βρετανός κυβερνήτης αντίτεινει όχι μόνον την πιο κατηγορηματική άρνηση αλλά και την σταθερή άπόφασή του να καταστείλει με όποιοδήποτε μέσο κάθε άπόπειρα άναταραχής. Ήδη όμως, παρά τις έξακολογητικές συλλήψεις Ιεραρχών και πολιτών, ή λαϊκή έξέγερση διευρύνεται στις πόλεις και ή έννομη τάξη καταλύεται και σ' αυτή πλέον την ύπαιθρο χώρα...

Η έξέγερση του έλληνοκυπριακού λαού κατά της βρετανικής άποικιακής έξουσίας άποτελούσε τυπικά και μόνο έσωτερική ύπόθεση της Άυτόκρατορίας. Η έκδήλωσή της ένσάρκωνε τον ευρύτερο άγώνα των άλύτρωτων λαών για την άποτίναξη της ξενικής κυριαρχίας και την καταξίωση των άρχών της έθνικής άνεξαρτησίας και των θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Η άναμφισβήτητη όμως αυτή διεθνής διάσταση δέν άρκοῦσε για να προσδώσει και στην πράξη το όφειλόμενο πολιτικό αντίκρυσμα. Η γενική διάταξη των δυνάμεων της διεθνούς κοινωνίας δέν επέτρεπε άκόμη την διεθνοποίηση της πάλης έναντίον της άποικιακής κυριαρχίας και ή ειδικότερη διάρθρωση των διακρατικών δυνάμεων στο νευραλγικό χώρο της Άνατολικής Μεσογείου δέν επέτρεπε την δυναμική ένταξη της κυπριακής ύποθέσεως στο σύστημα των διεθνών άνταγωνιστικών ροπών. Η βρετανική ύπεροχή, μετά την ρωσική έκλειψη και την γαλλική άποδέσμευση, ήταν άδιαφιλονίκητη στην άνατολικομεσογειακή λεκάνη. Και ή στρατηγική του Λονδίνου συνεχόταν άμεσα με την διατήρηση των έρεισμάτων που έξασφάλιζαν τον έλεγχο του άξονα Γιβραλτάρ - Σουέζ - Άπω Άντολής.<sup>3</sup> Κάτω δέ άπό την πίεση των ύπαγορεύσεων

2. *Ταραχαί έν Κύπρω κατ' Όκτώβριον, 1931....*, σ. 39.

3. *Political and strategic interests of the United Kingdom. An outline by a study group of the Royal Institute of International Affairs*, London - New York - Toronto, 1939, κυρίως σσ. 125-

του πολιτικού ρεαλισμού, τὰ δικαιώματα τῶν ἀσθενεστέρων κρατῶν καὶ λαῶν γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἰσοτιμία στὸ διεθνὴ στίβο περιστασιακὰ καὶ μόνο καταξιώνονταν στὸ πεδίο τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς.....

Ὁ κυπριακὸς ἑλληνισμὸς, στὸ σημεῖο διασταυρώσεως ζωτικῶν ἀνταγωνιστικῶν συμφερόντων, ἦταν μοιραῖο νὰ τελεῖ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἀδυσώπητων αὐτῶν διεθνῶν πραγματικοτήτων. Ὁ λαὸς τῆς Μεγαλονήσου ἀδυνατοῦσε, ὄχι μόνο νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς αὐτοδιαθέσεως, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀπέναντι στὴ βρετανικὴ πίεση ἓνα ὑπολογίσιμο διπλωματικὸ ἀντίβαρο. Ἡ Ρώμη, ἀπειλητικὴ ἀντίπαλος τοῦ Λονδίνου στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, δὲν εἶχε ἀκόμη κλίνει πρὸς τὴν τακτικὴ τῆς δυναμικῆς ἀναμετρήσεως· ἀντίθετα, ἐπιζητώντας τὴν ἐξισορρόπηση τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάσεων, εἶχε συνδέσει τὴν κυριαρχία της στὰ Δωδεκάνησα μὲ τὴν ταυτόχρονη βρετανικὴ παρουσία στὴν Κύπρο. Ἡ ἐφαρμογὴ δὲ τῆς ἀρχῆς τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων ὄχι μόνο κατοχύρωνε τὴν ἀγγλικὴ παρουσία στὴν Μεγαλὸν ἥσο ἀλλὰ καὶ καθιστοῦσε ἀναγκαστικὴ τὴν συγκατάθεση τῶν ἄλλων δυνάμεων τῆς περιοχῆς -στὴν προκειμένη περίπτωσι, τῆς Γαλλίας, σύμφωνα μὲ κοινὴ ἀπόφαση τοῦ 1915- γιὰ κάθε μεταβολὴ τῆς ὑφιστάμενης κυριαρχίας.<sup>4</sup> Τέλος, οἱ μικρότερες ἀνατολικομεσογειακὲς δυνάμεις δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπιτύχει οὔτε αὐτὴ τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς αὐτοτελοῦς πολιτικῆς ὑπάρξεως καὶ στέκονταν ἀνίκανες νὰ διαδραματίσουν αὐτόνομο πολιτικὸ ρόλο. Ἄν ὅμως ἡ γενικώτερη διεθνὴς συγκυρία δὲν προσφερόταν στὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνα τῶν Κυπρίων, ἡ συμπαράσταση τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους δὲν ἦταν, κατ' ἀρχήν, εὐλογο νὰ θεωρηθῇ σὰν δεδομένη;

Ὁ μείζων ἑλληνισμὸς εἶχε πάντοτε δώσει τὸ μέτρο τῆς σταθερῆς προσηλωσεῶς του στὴν διεκδίκηση τῶν ἀπαράγραπτων ἐθνικῶν δικαιωμάτων. Ἦταν ὅμως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις σὲ θέσι, τὸν Ὀκτώβριον 1931, νὰ ἀναλάβῃ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν κυπριακὸ ἑλληνισμό τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν καταξίωσιν τους στὴν πράξι; Καὶ ἦταν πράγματι ἱκανὴ νὰ συνδυάσῃ τὴν ἐνεργὸ αὐτὴ συμπαράστασι μὲ τὴν προάσπισιν τῶν γενικώτερων ἐθνικῶν θέσεων στὸν διεθνή χῶρο; Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ἦταν ἀπερίφραστα ἀρνητικὴ. Στὸ ὄνομα, τόσο τῶν γενικώτερων ἐθνικῶν ἀναγκαιοτήτων, ὅσο καὶ τῶν ἐδικώτερων ἐθνικῶν συμφερόντων τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ, ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργὸς ὄχι μόνο θὰ ἀποκρούσῃ κάθε ἐπίσημη ἀνάμειξι στὴν ἐπανα-

130. E. Monroë, *Les enjeux politiques en Méditerranée*, Paris, 1939, σσ. 5-66. Γύρω ἀπὸ τὴν γενικώτερη βρετανικὴ πολιτικὴ, W. N. Medlicott, *British Foreign policy since Versailles*, London, 1968 (2d ed.).

4. Βλ. σχετικὲς ἀπόψεις Ἀγγλων ἰθυνόντων καὶ βρετανικοῦ δημοσιογραφικοῦ τύπου: *Manchester Guardian*, 23 Ὀκτωβρίου 1931· *News Chronicle*, 24 Ὀκτωβρίου 1931. Ἐπίσης σχετικὲς πληροφορίες, *Τὸ Ἐλεύθερον Βῆμα*, 8 Νοεμβρίου 1931.

στατική κρίση, αλλά και θα αποτρέψη επίμονα τὸν λαὸ τῆς Μεγαλονήσου ἀπὸ τὴν προσφυγὴ στὰ βίαια μέσα....

Ἡ ἄρνηση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν δυναμικὴ ἐκδήλωση τῆς ἐθνικῆς ἀντιδράσεως ἀπέναντι στοῦ Βρεττανοῦ δυνάστη ἦταν σταθερὴ καὶ κατηγορηματικὴ. Σύμφωνα πρὸς μία ἀξιόπιστη μαρτυρία, ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργός, σὲ ἰδιαίτερη συνομιλία του τὸ καλοκαίρι τοῦ 1931, εἶχε ἐξορκίσει τοὺς ἰθύνοντες ἐκπροσώπους τῆς ἑλληνοκυπριακῆς κοινότητος νὰ παραμερίσουν, ἀδίστακτα καὶ ἀποφασιστικά, τὶς «ἀνεδαφικές» καὶ «οὐτοπιστικές» ἐλπίδες τοὺς καὶ νὰ πολιτεύονται στὰ πλαίσια τῆς ἰσχύουσας νομιμότητος.<sup>5</sup> Ἄλλ' ἢ ἀντίδραση αὐτὴ ἐκδηλωνόταν ἐνῶ ἡ ἐθνικὴ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἀποικιακὸ καθεστῶς ἐντεινόταν ἤδη στὴ Μεγαλὸν ἡσο κάτω ἀπὸ τὴν ἐμμεση ἐνθάρρυνση - σύμφωνα μὲ τὶς βρεττανικὲς ὑπόνοιες- αὐτοῦ τοῦ Γενικοῦ Προξένου τῆς Ἑλλάδος. Δὲν εἶχε πράγματι περάσει πολὺς χρόνος ἀφότου ὁ νεαρὸς διπλωμάτης Ἀλέξης Κύρου, πρόσφατα τοποθετημένος στὴν Κύπρο, ἰδιαίτερη πατρίδα του, εἶχε ἀποφασίσει νὰ μεταφέρῃ τὴν ἑδρα τοῦ προξενείου ἀπὸ τὴν Λάρνακα, ἐμπορικὸ κέντρο τῆς Μεγαλονήσου, στὴ Λευκωσία, διοικητικὴ πρωτεύουσα. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶχε συνδυασθῇ ἀπὸ τὶς ἀγγλικὲς ἀρχὲς μὲ τὴν ἐπίμονη ὑποψία ὅτι ὁ Ἑλληνας ἐκπρόσωπος διατηροῦσε στενὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἐμπνευστὲς τῆς ἐνωτικῆς κινήσεως -τὴν Ἑθνικὴ Ὀργάνωση Κύπρου, τὴν Ἐκκλησίαν, ὠρισμένα μέλη τοῦ Νομοθετικοῦ Συμβουλίου καὶ τοὺς Κύπριους τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν 12η Φεβρουαρίου, ὁ κυβερνήτης Ronald Storrs συνέτασσε ἀπόρρητη ἔκθεση πρὸς τὸν Λόρδο Passfield, ὑπουργὸ τῶν Ἀποικίων, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸν καθοριστικὸ ρόλο τοῦ Ἑλληνα προξένου στὴν ἐξαρση τῆς ἐθνικιστικῆς δραστηριότητος καὶ νὰ ἐξάρῃ τὴν ἀνάγκη ἐνὸς ἐντονου βρεττανικοῦ διαβήματος πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησι.<sup>6</sup>

Εἶχε ὅμως, πράγματι, ὁ Ἑλληνας διπλωμάτης ὑπερβῇ τὰ καθιερωμένα ὅρια τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν καθεστωτικὴ νομιμότητα; Ὁ ἴδιος, στὰ ἀπομνημονεύματά του, ἀφοῦ ἐπισημάνῃ τὴν ἐπιδίωξη τῆς βρεττανικῆς διοικήσεως νὰ εὐνοήσῃ τὸν «ἐκλεβαντινισμό» τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἐντοπίζει τὴν δραστηριότητά του στὸ πεδίο κυρίως τῆς ἐθνικῆς διαφωτίσεως. Ἡ προσπάθειά του νὰ συμβάλῃ ἀποτελεσματικὰ στὴν καταπολέμηση τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς βρεττανικῆς διοικήσεως καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν εἶχε -κατὰ τὴν ἄποψή του- συνδεθῇ μὲ τὴν ἀνοικτὴ καταπάτηση τῶν κανόνων τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ὀφιστάμενη καθεστωτικὴ

5. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Α. Κύρου, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὸ σχετικὸ τηλεγράφημα πὺλ ἔλαβε, ὡς Γενικὸς Πρόξενος στὴ Λευκωσία, ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν (Α. Κύρου, *Ὀνειρα καὶ πραγματικότης. Σαρανταπέντε χρόνια διπλωματικῆς ζωῆς*, Ἀθῆναι, 1972, σ. 94).

6. F. O. 371/15233, R. Storrs to Lord Passfield, February 12, 1931.

νομιμότητα...<sup>7</sup> 'Ανάλογη, έξ άλλου, ήταν, άρχικά τουλάχιστο, καί ή βασική έντύπωση τών ιθυνόντων του Φόρεϊν Όφφισ. Ό Orme Sargent, προϊστάμενος τής Κεντρικής Διευθύνσεως, καί αυτός ό Arthur Henderson, Υπουργός τών Έξωτερικών, κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι οι αϊτιάσεις του Storrs δέν συνωδεύονταν μέ άποδεικτικά στοιχεία ίκανά νά δικαιολογήσουν ένα έπίσημο διπλωματικό διάβημα.<sup>8</sup> Όπωςόδήποτε όμως, κατέληγαν στην άπόφαση νά έξουσιοδοτήσουν τόν Άγγλο πρεσβευτή στην Άθήνα νά διαβιβάση πρός τήν έλληνική κυβέρνηση, σέ τόνο «συμβουλευτικό καί άνεπίσημο», τις έντεινόμενες βρεττανικές άνησυχίες. Πράγματι, τήν 5η Ιουνίου, ό Patrick Ramsay, σέ «ιδιωτική» συνομιλία του μέ τόν Βενιζέλο, πρόβαλλε τήν άνάγκη για τήν άμεση άνάκληση του Κύρου: Ό Έλληνας γενικός πρόξενος, κυπριακής καταγωγής ό ίδιος, ένεθάρρυνε μέ τή στάση του ή καί ύπέθαλπε τις άντιβρεττανικές διαθέσεις· ή έγκαιρη παρέμβαση τών Άθηνών θα ήταν δυνατό νά άποτρέψη τήν διατύπωση μιάς έπίσημης άγγλικής διαμαρτυρίας ή τήν λήψη μέτρων ίκωνών νά θέσουν σέ δοκιμασία τις έλληνοβρεττανικές σχέσεις.<sup>9</sup>

Ό Έλληνας πρωθυπουργός δέν θέλησε νά έλθη σέ σύγκρουση μέ τήν βρετανική κυβέρνηση. Δέν άμφισβήτησε τήν «μáλλον άλυτρωτική νοοτροπία» του διπλωματικού εκπροσώπου του καί δέχθηκε ότι ή τοποθέτηση στην ιδιαίτερη πατρίδα του δέν ήταν όπωςόδήποτε ιδιαίτερα ένδεδειγμένη.<sup>10</sup> «Έδήλωσα άμέσως εις τόν κ. Ramsay ότι θα άνακληθώ ό κ. Κύρος», γράφει σέ μεταγενέστερη έπιστολή του πρός τόν Μιχαλακόπουλο.<sup>11</sup> Τήν ύπόσχεση για τήν σύντομη άνάκληση του Κύρου θα έπαναλάβη ό Βενιζέλος πρός αυτόν τόν Ronald Storrs, τήν 17η Ιουλίου, όταν έπισκεφθώ τó Λονδίνο μέ τήν ευκαιρία τών έορτών για τόν λόρδο Byron, καί θα έντοπίση τήν ήμερομηνία τής άντικαταστάσεώς του στο τέλος Αυγούστου.<sup>12</sup>

Μολοντούτο, τά γεγονότα του Όκτωβρίου θα εδρουν τόν Κύρου στη θέση πάντοτε του Γενικού Προξένου. Άν δέ τó γεγονός τουτο συνδυασθώ μέ τις έπίμονες βρεττανικές ύπόνοιες για τήν ένεργό συμμετοχή του στην προπαρασκευή καί τήν εκδήλωση τής έξεγέρσεως, άποβαίνει αυτονόητη ή έμμεση διπλωματική έμπλοκή τών Άθηνών στην κυπριακή κρίση. Ήδη, ή βρετανική κυβέρνηση, όχι μόνο προσέφευγε στην έπίκληση του άρθρου 22 τής άγ-

7. Α. Κύρου, *op. cit.*, σ.

8. F. O. 371/15233, O. Sargent to the Under - Secretary of State, Colonial Office, March 14, 1931.

9. F. O. 371/15233, P. Ramsay to A. Henderson, June 5, 1931.

10. *Ibidem*

11. Α. Β., 284, Ε. Βενιζέλος πρός Α. Μιχαλακόπουλο, 25 Όκτωβρίου 1931.

12. F. O. 371/15234, Memorandum on Anti-British activities of the Acting Greek Consul in Cyprus, by T. Balfour, October 22, 1931. Βλ. έπίσης, Α. Κύρου, *op. cit.*, σ. 96.

γλοελληνικής συνθήκης Έμπορίου και Ναυσιπλοΐας του Δεκεμβρίου 1926 (οι προξενικοί εκπρόσωποι των δύο μερών όφειλαν να διατηρούν την έμπιστοσύνη των έθνικών άρχων στη χώρα ύποδοχής), αλλά και έπесήμαινε, έστω και με σχετική διακριτικότητα, την παράλειψη του Έλληνα πρωθυπουργού να τηρήση τις πρόσφατες διαβεβαιώσεις του προς τον Ramsay και τον Storrs.<sup>13</sup> Η άμεση απομάκρυνση του Έλληνα διπλωμάτη που θα συμπέση χρονικά με την ανάκληση, την 24η Όκτωβρίου, του προξενικού του διπλώματος από την βρετανική κυβέρνηση, αποτέλεσε τó πρώτο σκέλος της επίσημης αντιδράσεως των Άθηνών.<sup>14</sup> Η ελληνική κυβέρνηση θα θεωρήσει ακόμη αναγκαίο να διασκεδάση την εντύπωση ότι ή παραμονή του Κύρου στη Μεγαλόνησο μετά τον Αδγουστο συνδεόταν με την οποιαδήποτε επίσημη ύπαναχώρηση ή και με την κάλυψη των τυχόν αντιβρετανικών δραστηριοτήτων του. Ό Κακλαμάνος έσπευσε να τονίση ότι ή μετάθεση του είχε από καιρό ήδη αποφασισθή και ή επάνοδός του στη Λευκωσία, την 1η Όκτωβρίου, είχε συμπέσει με την προετοιμασία της όριστικής αναχωρήσεως· και ύπογράμμισε την άσωση στάση της κυβερνήσεως των Άθηνών κατά την διάρκεια της κρίσεως: κάθε ένέργεια του Κύρου ίκανή να συντελέση στην ενθάρρυνση των βιαιοτήτων δέν άνταποκρίνονταν όπωσδήποτε στις ύπεύθυνες κυβερνητικές όδηγίες...<sup>15</sup> Ήδη, πριν από τó επίσημο διάβημα του Έλληνα πρεσβευτή, ό Μιχαλακόπουλος άρχικά και ό Βενιζέλος, στη συνέχεια, είχαν επικοινωνήσει τηλεφωνικά με τον Ramsay για να έπισημάνουν τó λάθος της άρμόδιας ύπηρεσίας του Έπουργείου των έξωτερικών, ή όποια δέν είχε έγκαιρα ένημερώσει την κυβέρνηση για την ανάκληση του Έλληνα προξένου, ούσιαστικά από τον Αύγουστο<sup>15α</sup>.

Τι είχε όμως πράγματι συμβή; Άποκαλυπτική είναι, στο σημείο αυτό, ή έμπιστευτική έπιστολή του Βενιζέλου προς τον Μιχαλακόπουλο, στις 25 Όκτωρίου 1931. Άφού αναφερθή στο περιεχόμενο της συνομιλίας του με τον Ramsay και την ύπόσχεσή του προς τον Άγγλο πρεσβευτή να ανακαλέση τον Έλληνα Γενικό πρόξενο, ό Έλληνας πρωθυπουργός συνεχίζει: «...άλλ' έπειδή πρό του διορισμού του εις Κύπρον είχε διατελέσει ιδιαίτερος γραμματεύς σας, θα έπεθύνουν εκ λεπτότητας προς ύμās, να αναμείνω την επάνοδόν σας όπως προβήτε σεις εις την ανάκλησίν του, καθ' όν τρόπον θα έκρίνετε ότι θα έθίγετο όλιγώτερον. Ό κ. Ramsay έδέχθη, έπειδή δέ ήμουν τρομερά άπησχολημένος την στιγμήν εκείνην τόν παρεκάλεσα και έδέχθη εύγενώς να τδη άθήμερόν τόν κ. Μαυρουδήν και του επαναλάβη όσα μου είπε καθώς και την

13. F. O. 371/15234, Memorandum on Anti - British activities of the Acting Greek consul in Cyprus..., by T. Balfour· Department to Mr. Ramsay, October 24, 1931.

14. Άναγγελία αναχωρήσεως Α. Κύρου, *Τό Έλεύθερον Βήμα*, 24 Όκτωβρίου 1931.

15. F. O. 371/15234, O. Sargent (Note of the Depart.), October 30, 1931.

15α. F. O. 371/15970, Annual Report Greece, 1931 (§ 65, 66).

ἀπάντησίν μου, διὰ νὰ μὲ ἀπαλλάξη τῆς ἀνάγκης νὰ κρατήσω ἔγγραφον σημείωσιν τῶν διαμειφθέντων. Ὁ Ἀγγλος Πρέσβυς εἶδε τὸν κ. Μαυρουδῆν, ὁστις μετὰ τοῦτο ἐπισκεφθεὶς με ἔλαβε βεβαίωσιν τῶν λεχθέντων μεταξύ ἐμοῦ καὶ τοῦ κ. Ramsay. Ἐδικαιούμην ἐπομένως νὰ εἶμαι ἡσυχος ὅτι θὰ σᾶς ἀνεκοινοῦτο ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπάνοδόν σας τὸ διάβημα τοῦτο τοῦ Ἀγγλου Πρέσβεως καὶ ἡ ἀναληφθεῖσα παρ' ἐμοῦ ὑποχρέωσις, ὅτι θὰ ἐπικολοῦθαι ἄνευ ἀναβολῆς ἡ ἀνάκλησις τοῦ κ. Κύρου. Ἀτυχῶς ὅταν ἤρχισαν αἱ τελευταῖαι ἀνωμαλῖαι τῆς Κύπρου ἐπληροφορούμην ὅτι ὁ κ. Κύρος εὐρίσκετο ἀκόμη ὡς Γενικός Πρόξενος ἐκεῖ. Καὶ ἐστάλη μὲν τότε εἰς αὐτὸν ἐσπευσμένως τηλεγράφημα νὰ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας, ἀλλ' ἡ βραδεῖα αὐτῇ ἐνέργειά μας δὲν ἐπρόλαβε δυστυχῶς τὸ μέτρον εἰς τὸ ὁποῖον δεδικαιολογημένως προέβη ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις καὶ τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ τὸ ὑπ' ἀριθ. 2949 τῆς 24ης λήγοντος μηνὸς τηλεγράφημα τοῦ κ. Κακλαμάνου. Τὸ μέτρον τοῦτο ἀποτελεῖ ράπισμα κατὰ τῆς κυβερνήσεώς μας τόσον μᾶλλον σημαντικὸν καθόσον δι' αὐτοῦ ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἐκδηλώνει σαφῶς ὅτι θεωρεῖ ὅτι ἡ συνεπεία τοῦ φιλικοῦ διαβήματός της τοῦ Ἰουνίου δοθεῖσα ὑπόσχεσίς μας δὲν ἐξετελέσθη. Ἀπὸ τηλεφωνικὴν συνομιλίαν ἦν εἶχα μὲ τὸν κ. Μαυρουδῆν πρὸ ὀλίγου συνάγω ὅτι ὑπέπεσεν οὗτος εἰς τὸ σοβαρὸν παράπτωμα μὰ μὴ σᾶς ἀνακοινώσῃ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν σας τὸ διάβημα τοῦ Ἀγγλου Πρεσβευτοῦ καὶ τὴν δοθείσαν ὑπόσχεσίν μου, καὶ ὅτι τὸ πρῶτον σᾶς ἔκαμε λόγον περὶ τοῦ πράγματος δύο καὶ ἡμισυ περίπου μῆνας βραδύτερον εἰς Γενεῦην· καὶ τότε ἀκόμη τόσον ἀτελῶς σᾶς ἀνεκοίνωσε τὰ λαβόντα χώραν, ὥστε νὰ μὴ θεωρηθῇ ἀναγκαῖον νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὸν κ. Κύρου ἡ ἄμεσος ἐκ Κύπρου ἀναχώρησις, ἀφοῦ εἶχε χαθῇ ἐν τῷ μεταξύ χρόνος δύο καὶ ἡμισυ τοῦλάχιστον μηνῶν. Τοιοῦτοτρόπως δὲ μᾶς ἐφθασαν τὰ τελευταῖα γεγονότα ὅτε, τὴν 19ην Ὀκτωβρίου μόνον ἐδόθη διαταγὴ τῆς ἐλευσεώς του ἐκ Κύπρου. Εὐτυχῶς ἀπὸ σημειώμά σας παρὰ πόδας τοῦ τηλεγραφήματος τοῦ κ. Κακλαμάνου μανθάνω ὅτι εἰδοποιήθη ἀμέσως τηλεφωνικῶς ὁ κ. Harvey ὅτι, μολονότι αἱ ἐφημερίδες γράφουν ὅτι ὁ κ. Κύρος ἐκλήθη χάριν ὑπηρεσίας, πρόκειται πράγματι περὶ ὁριστικῆς ἀνακλήσεώς του ἐκ Κύπρου. Εἶμαι βέβαιος, ἐν τούτοις, φίλτατε Πρόεδρε, ὅτι καλλίτερον παντός ἄλλου ἐννοεῖτε πόσον δύσκολος εἶναι ἡ θέσις μου ἀπέναντι τοῦ Ἀγγλου Πρέσβεως, ἐφ' ὅσον ἡ ἐνέργεια τῆς Ἀγγλικῆς Κυβερνήσεως ἐνέχει τὴν διαπίστωσιν ὅτι δὲν ἐξετελέσθη ἡ δοθεῖσα παρ' ἐμοῦ ὑπόσχεσις. Εἶναι προφανῶς ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσω πῶς συνέβη τοῦτο. Καὶ δὲν εὐρίσκω καλλιτέραν ἐξήγησιν παρὰ νὰ ἐκθέσω εἰς τὸν Ἀγγλὸν πρέσβυν τὸ λάθος τοῦ κ. Μαυρουδῆ. Ἀλλὰ συγχρόνως, ἐπιβάλλεται, νομίζω, νὰ ἀπευθυνθῇ ἔγγραφος ἐπιτίμησις πρὸς τὸν κ. Μαυρουδῆν διὰ νὰ μὴ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ ἐπίρριψις τῶν εὐθυνῶν εἰς αὐτὸν γίνεται ἀπλῶς πρὸς τὸ θεαθῆναι.<sup>16</sup>

16. Α. Β., 284, Ἐ. Βενιζέλος πρὸς Α. Μιχαλακόπουλο, 25 Ὀκτωβρίου 1931.

Ἡ σταθερὴ ἀπόφασις τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν νὰ ἀποτρέψῃ τὴν δυναμικὴ ἀνακίνηση τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ θὰ εὗρῃ τὴν ἑκφρασί της τόσο στὴν ἀποχή ἀπὸ κάθε ἐνέργεια ἱκανὴ νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν ἐκτροπὴ ἀπὸ τὴν νομιμότητα, ὅσο καὶ στὴν καταδίκη τῶν τετελεσμένων γεγονότων. Ὅπως δὴποτε, ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς δὲν θὰ διστάσῃ νὰ ἐπισημάνῃ τὴν βασικὴ εὐθύνη τῆς βρετανικῆς κυβερνήσεως γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῶν ταραχῶν, ἰδίως στὶς ἀπόρρητες διπλωματικὲς διαβουλεύσεις του. Τὸ μνημόνιο τῆς συνομιλίας του μὲ τὸν Patrick Ramsay εἶναι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικόν: « Ἀφ' οὗ ἐζήτησα ἀπὸ τὸν κ. Ράμσαϊ νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ τοῦ ὁμιλήσω ὄχι ὡς πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ἀλλὰ ὡς φίλος καὶ ὅλως ἀνεπισημῶς, εἶπον ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ σὲρ Ρόναλδ Στόρς ὑπέχει σοβαρὰν εὐθύνην διὰ τὰς τελευταίας ταραχάς. Διότι εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν Ἕλληνες καὶ Τούρκοι τοῦ νομοθετικοῦ σώματος συνεφώνησαν εἰς τὴν ψήφισιν νομοσχεδίου μέτρου ἀφορῶντος τὴν ἰσοζυγισίν τοῦ προϋπολογισμοῦ, δὲν ἦτο ὀρθόν νὰ ἀπορρίψῃ τὸ μέτρον τοῦτο καὶ ζητήσῃ τὴν ἀδειαν τοῦ Ὑπουργείου Ἀποικίων ὅπως ἐπιβάλλῃ αὐτὸς διὰ διατάγματός του ἄλλα μέτρα. Τοιαύτη ἐνέργεια ἀντέκειτο καὶ πρὸς τὴν γενικωτέραν ἀγγλικὴν πολιτικὴν. Προσέθηκα ὅτι, ἂν ἐβλεπε μακρότερον, θὰ ἦτο προτιμώτερον νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Λονδίνου νὰ ἐλθῇ εἰς ἐπικουρίαν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς Κύπρου πρὸς ἰσοζυγισίν του, ἀντὶ νὰ ἐπιβάλλῃ μονομερῶς φορολογίαν. Ἐπειδὴ ὁ πρέσβυς παρετήρησε μειδιῶν ὅτι δὲν πιστεύει ὅτι ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις θὰ ἔδιδε τὴν ἐπικουρίαν αὐτὴν, ἀντεπαρετήρησα μειδιῶν ἐπίσης, ὅτι θὰ ἤμην πρόθυμος νὰ δώσω τὴν ἐπικουρίαν αὐτὴν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος, διὰ νὰ μὴ μᾶς δημιουργηθῇ ἡ παρούσα δυσχέρεια. Διότι, μολονότι πιστεύω ὅτι ἡ κοινὴ γνώμη ἐγκρίνει τὴν πολιτικὴν τῆς κυβερνήσεως ἐν προκειμένῳ, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι εἰλικρινεστάτῃ εἶναι ἡ συγκίνησις της διὰ τὰ γεγονότα ἐν Κύπρῳ καὶ ὅτι αἱ πολλαπλαῖ ἐκδηλώσεις της προεκλήθησαν ἔτι μᾶλλον ἐξ ἀτυχῶν ἰσχυρισμῶν μερίδος τοῦ ἀγγλικοῦ τύπου ὅτι ἡ ἐνωτικὴ κίνησις τῶν Κυπρίων δὲν εὐρίσκει ἀπήχησιν εἰς Ἑλλάδα».<sup>17</sup>

17. Α. Β., 284, Συνομιλία μετὰ τοῦ κ. Ράμσαϊ, [7 Νοεμβρίου 1931].

Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς εἶχε ἤδη δηλώσει ὅτι «τὴν τελευταίαν νευρικότητα τῶν νησιωτῶν προεκάλεσεν ἴσως, ἐν τινι μέτρῳ τουλάχιστον, τὸ γεγονὸς ὅτι σοβαρὰ ὄργανα τοῦ Ἀγγλικοῦ τύπου ἔθεσαν ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὴν γνησιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ αἰσθήματος τῶν Κυπριωτῶν, οἱ ὅποιοι θέλοντες νὰ μὴ παρερμηνεύωνται τὰ αἰσθήματα τῶν ἐπεδίαζαν νὰ τὰ ἐκδηλώσουν πανηγυρικώτερον» (ἐφημερίδες, 24 Ὀκτωβρίου 1931). Καὶ σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Δ. Κακλαμᾶνο ὑπογράμμισε: «Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ ἀμφισβητοῦντες καὶ τὴν εἰλικρινεῖαν τῶν αἰσθημάτων τῶν Κυπρίων καὶ τὴν ἀπήχησιν τὴν ὅποιαν ταῦτα εὐρίσκουν εἰς τὴν ψυχὴν ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους ἔγιναν ἐν μέρει τουλάχιστον αἰτία τῆς ἐξεγέρσεως τῆς κοινῆς γνώμης ἐδῶ. Ἐξ ἄλλου ὁ ὁπατος ἐν Κύπρῳ ἀρμοστής εὐθύνεται ἐπίσης διὰ τὴν ἐκτράχυνσιν τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἀποβιβάσεως εἰς Κύπρον τοῦ Μητροπολίτου Πάφου, ἐπιστρέφοντος ἀπὸ τὴν συνέλευσιν Λάμπη, ἦτο ἀδικαιολόγητος». (Α. Β., 284, Ε. Βενιζέλος πρὸς Δ. Κακλαμᾶνο, 21 Νοεμβρίου 1931).

Ἡ βαθύτερη ἐν τούτοις πεποίθησις καὶ ἡ συναισθηματικὴ βίωσις τοῦ δικαίου τῶν Κυπρίων ἀγωνιστῶν δὲν θὰ κλονίσῃ τὴν ἐμμονὴν τοῦ Βενιζέλου στὴν ἀπόφασιν νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἐμπλοκὴν τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας στὸ διαγραφόμενον ἀδιέξοδο. Ἐνῶ ἡ ἀναγγελία τῶν πρώτων δραματικῶν γεγονότων ἔτεινε νὰ ἐξάψῃ τὴν πανελλήνια συγκίνησιν, δὲν θὰ διστάσῃ νὰ τονίσῃ κατηγορηματικά: «Ὅπως ἐδήλωσα καὶ ἄλλοτε, ζήτημα Κυπριακὸν δὲν ὑφίσταται μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἀγγλικῆς. Ὑφίσταται μεταξὺ τῆς τελευταίας ταύτης καὶ τῶν Κυπρίων». Καὶ ἀφοῦ καταδικάσῃ τὶς βίαιες ἐνέργειαι τῶν Ἑλλήνων τῆς Μεγαλονήσου, θὰ καταλήξῃ: «Ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ εἰσακουσθῶ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν τύπον θὰ τοῦ συνιστοῦσα νὰ καυτηριάσῃ τὰς παρεκτροπὰς αὐτὰς ἀπὸ τὰς ὁποίας κανὲν καλὸν δὲν ἡμπορεῖ νὰ προέλθῃ. Κανεὶς λογικὸς ἄνθρωπος δὲν ἡμπορεῖ νὰ φαντασθῇ ὅτι διὰ τοιούτων παρεκτροπῶν ἡμπορεῖ νὰ ἐξαναγκασθῇ ἡ Μ. Βρεττανία νὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου».<sup>18</sup>

Τὸ περιεχόμενον καὶ ὁ τόνος, ὡμὸς στὴν ἀποφασιστικότητά του, τῶν δηλώσεων τοῦ Ἑλλήνα πρωθυπουργοῦ, ἦταν εὐλογο νὰ προκαλέσῃ ζωντὴν ἀνταρὰ στὸ ἐπίπεδον τῆς κοινῆς γνώμης. Οἱ ἀκραῖαι ἢ ἀκαίριαι συναισθηματικὲς ἐξάρσεις ποὺ εἶχαν δώσει συχνὰ τὸν τόνο καὶ κάποτε αὐτὴ τὴν κατεύθυνσιν στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, δὲν ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς παρὰ τὴν ἀνάμνησιν ἐνὸς ρωμαντικοῦ παρελθόντος. Ἡ ὀδυνηρὴ ἀφύπνισις τοῦ 1897, ἡ γενναία ἐμπειρία τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνα, οἱ σκληρὲς πολεμικὲς δοκιμασίαι τῆς δεκαετίας 1912-1922, εἶχαν ἐξοικειώσει, ὡς ἓνα τουλάχιστο βαθμὸν, τὸν ἑλληνικὸν λαὸν μὲ τὶς ἀδυσώπητες πραγματικότητες τῆς διεθνοῦς ζωῆς· τὴν ἐπαῦριον δὲ τοῦ Μικρασιατικοῦ δράματος, ἡ κοινὴ γνώμη τοῦ τόπου εἶχε τὸ θάρρος καὶ τὴν ὠριμότητα νὰ ἀποδεχθῇ τὴν πραγματικότητα τῆς Ἀωζάννης. Ὅπως δὲποτε δμως, στὴν προσαρμογὴ αὐτῇ δὲν συντελοῦσε μόνον ἡ αἴσθησις τοῦ ρεαλισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσιαστικὴ βίωσις τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων ἀνάμεσα στὰ ἔθνη καὶ τοὺς λαοὺς. Ἡ ἀρνήσις τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης νὰ ἀποδεχθῇ τὸ γειτονικὸν status quo στάθηκε ἀκλόνητη ὅσο καταπατοῦνταν ἀπὸ τὸν ξένον δυνάστη τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τῶν ὑπόδουλων ἀδελφῶν τῆς Μικρασίας καὶ τῆς Βαλκανικῆς. Ὅταν δμως ἡ ἀναγκαστικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν θὰ ἀφαι-

18. Τὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 24 Ὀκτωβρίου 1931. Παράλληλες ἦταν καὶ οἱ δηλώσεις τοῦ Α. Μιχαλακόπουλου, ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν: «Ἡ στάσις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἰς τὸ ζήτημα τῆς Κύπρου ἔχει ἀπὸ μακροῦ χαραχθῇ συμφῶνως πρὸς τὰς διεθνεῖς τῆς ὑποχρεώσεις καὶ ἐμπνέεται ἰδιαίτερος ἀπὸ τὰς πατροπαραδότους καὶ ἐγκαρδίους σχέσεις μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Μ. Βρετανίας. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις οὔτε ὑπεστήριξεν οὐδὲ κἀν ἐνεθάρρυνε καθ' οἷον δὲποτε τρόπον, ἀμείνον ἢ ἑμμεσον, τὰς οἰασδήποτε ἐκδηλώσεις τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ. Τίποτε δὲν δύναται νὰ κάμῃ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν εὐθείαν, ἐγκάρδιον καὶ ἀπολύτως νόμιμον γραμμὴν, τὴν ὁποίαν ἀνέκαθεν ἐχάραξεν» (ἐφημερίδες, 24 Ὀκτωβρίου 1931).

ρέση τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἐθνολογικῆς ὑπεροχῆς στὰ διεκδικούμενα ἐδάφη, δὲν θὰ διστάσῃ νὰ ἀποβῇ κήρυκας τῆς ἀνάγκης γιὰ εἰρήνη καὶ συνεργασία μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς. Ποία ὅμως ἀναλογία θὰ ἦταν πράγματι δυνατὸ νὰ ἀναζητηθῇ ἀνάμεσα στὸ τελευταῖο αὐτὸ φαινόμενο καὶ τὴν διατήρηση τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ σὲ βάρος ἱστορικῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν καὶ συμπαγῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν; Πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ἐξαναστῇ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση ἐμπρὸς στὴν ἀπροσχημάτιστη καταδυνάστευση τῶν ἀδελφῶν τῆς Βορείου Ἡπείρου, τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Κύπρου;

Ἡ διάδοση τῶν πρώτων δημοσιογραφικῶν πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Μεγαλονήσου θὰ ἐξάψῃ τὴν πανελλήνια συγκίνηση. Ὁ σπουδαστικὸς κόσμος, πρωτοπόρος στὴν προβολὴ τῶν ἐθνικῶν δικαίων, θὰ δώσῃ τὸ πρῶτο μαχητικὸ παρόν. Οἱ κυβερνητικὲς ἀρχὲς δὲν θὰ διστάσουν νὰ κλείσουν τὸ Πανεπιστήμιο, ὅταν διαπιστώσουν ὅτι οἱ φοιτητικοὶ σύλλογοι δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ σεβασθοῦν τὴν ἀπαγόρευση κάθε συγκεντρώσεως διαμαρτυρίας.<sup>19</sup> Ἡ λήψη ἐν τούτοις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κυβερνητικῶν μέτρων ποὺ συνώδευσαν τὶς πρῶτες αὐστηρὲς δηλώσεις τοῦ Πρωθυπουργοῦ δὲν ἀνέστειλαν τὴν ἐξάπλωση τῶν ζωνηρῶν ἐκδηλώσεων συμπαραστάσεως πρὸς τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα τῶν Κυπρίων. Σύλλογοι καὶ σωματεῖα ἐπαγγελματικά, ἀντιπροσωπευτικά τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἐπαγγελματικῶν τάξεων τῆς χώρας, τὰ ὄργανα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως -δημοτικὰ συμβούλια καὶ κοινοτικὲς ἀρχὲς τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου-, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ πνευματικοῦ κόσμου -ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὁ σύλλογος τῶν Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, οἱ ἐνώσεις τῶν ἐπιστημόνων καὶ τῶν λογοτεχνῶν- καταδίκασαν τὸ καθεστῶς τῆς βρετανικῆς ἀποικιακῆς κυριαρχίας καὶ διαδήλωναν τὴν ἀπαρέγκλιτη προσήλωσή τους στὴ διεκδίκηση τῆς ἐνώσεως τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴ μητέρα Ἑλλάδα. Γιὰ πρώτη φορὰ -ὅπως ὀρθὰ ὑπογραμμίζοταν ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ Ἀθηναϊκοῦ τύπου- κορυφαῖα ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, τὰ ὁποῖα, στὸ πρόσφατο ἀκόμη παρελθόν, εἶχαν προσωποποιήσει τὸν πολιτικὸ διχασμὸ, συνενώνονταν κάτω ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τοῦ Παύλου Κουντουριώτη γιὰ νὰ διακηρύξουν τὴν συμπαράστασή τους πρὸς τὸν λαὸ τῆς Κύπρου καὶ νὰ συστήσουν 45μελὴ ἐπιτροπὴ μὲ σκοπὸ τὴν διαφώτιση τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης.<sup>20</sup> Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἑλλάδος ἐξέφραζε τὴν συμπάθειά της πρὸς τὸν «ἀπεγνωσμένως ἀγωνιζόμενον Ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν λαὸν τῆς Κύπρου» καὶ καλοῦσε τὸν βρετανικὸ λαὸ νὰ χαρίσῃ «τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν

19. *Τὸ Ἐλεύθερον Βῆμα*, 25 Ὀκτωβρίου 1931.

20. *Τὸ Ἐλεύθερον Βῆμα*, 31 Ὀκτωβρίου 1931. Ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ὑπόγραφαν: Κ. Παλαμᾶς, Ι. Ράλλης, Ι. Θεοτόκης, Α. Κορυζῆς, Ι. Μεταξᾶς, Γ. Περμαζόγλου, Ν. Λεβίδης, Α. Μιαούλης, Σ. Λοβέρδος, Π. Μαζαράκης, Φ. Δραγούμης, Κ. Μαζαράκης - Αἰνιάν, Π. Νιρβάνας κ. α.

καταδυναστευομένην ελληνικήν νήσον»<sup>21</sup>. Ἡ ζωηρὴ δὲ συμπάρσταση αὐτῶν τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔτεινε νὰ προσδώσῃ στὴν πανελλήνια συγκίνηση τὰ ἀκραιῶ ὄρια. Καὶ οἱ στίχοι τοῦ Κωστή Παλαμᾶ θά κορυφῶναν ἀπὸ τίς στήλες τοῦ ἡμερήσιου τύπου τὸν ἐθνικὸ ἐνθουσιασμό:

«Ἡ Κύπρος. Καιροὶ πέρασαν. Τώρα εἶν' ὁρμὴ κ' ἡ ὀργή της

Μὲ τίνασμ' ἄξαφνα γοργό

φετρώνει ἡ γαλανόλευκη δαρμένο τὸ κορμί της.

Τί; Ἑλλάδα εἶμαι κ' ἐγώ!»<sup>22</sup>

Ὅπως δὴ ποτε, οἱ ἐκδηλώσεις συμπαραστάσεως τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης δὲν θά περιορίζονταν στὴ διατύπωση ἐγγράφων ψηφισμάτων καὶ διαμαρτυριῶν. Τὴν 1η Νοεμβρίου προβλεπόταν ἡ τέλεση μνημοσύνου στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου ὑπὲρ τῶν πεσόντων στὸν κυπριακὸ ἀγῶνα μὲ πάνδημη συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν συμβουλίων «δλων τῶν ἐπαγγελματικῶν, ἀστικῶν, ἐργατικῶν καὶ ἐφεδρικῶν ὁργανώσεων». Ἡ ἀντίδραση τῆς κυβερνήσεως ἐκδηλώθηκε κατηγορηματικῇ: «Τμήματα τῆς ἐθνικῆς οἰκογενείας -δήλωνε ὁ Βενιζέλος- τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐπιτραπῇ ὅπως παρεμβάλλουν προσκόμματα εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς χώρας, τὴν ὁποῖαν μόνον οἱ πολῖται αὐτῆς ἔμπορουν κυριαρχικῶς νὰ ρυθμίζουν. Καὶ τὴν γνώμη τῶν πολιτῶν ἐκπροσωποῦν αἱ συνταγματικαὶ ἐξουσίαι, ἡ κυβέρνησις σήμερον, καὶ αὐριον τὰ νομοθετικὰ σώματα ὅταν θά συνέλθουν τὴν 15ην Νοεμβρίου....»<sup>23</sup> Ἡ τέλεση τοῦ μνημοσύνου ἐγίνε τελικὰ στὸ ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, στὸ Μαροῦσι, ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀναγγελίαν τῆς ἐπαναλήψεώς του σὲ ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς χώρας. Ἡ ἀπαγόρευση κάθε συγκεντρώσεως σὲ ὑπαίθριο χώρῳ δὲν ἀποθάρρυνε ὁλοκληρωτικὰ τὴν ὁργάνωση δημοσίων ἐκδηλώσεων καὶ δὲν ἀπέτρεψε τίς μοιραῖες συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς διαδηλωτὲς καὶ τὴν ἀστυνομία. Ἡ παρέλαση δλων τῶν αὐτοκινητιστῶν τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας, μὲ μαῦρες σημαῖες καὶ πένθιμους συριγμούς, κορύφωσε τίς λαϊκὲς ἀντιδράσεις. Τὴν 11η Νοεμβρίου, ἐνῶ τὰ καταστήματα παρέμεναν κλειστὰ σὲ ἐνδειξη διαμαρτυρίας καὶ οἱ συμπλοκὲς ἀνάμεσα σὲ διαδηλωτὲς καὶ ἀστυνομία γενικεύονταν στὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας, ὁ Παῦλος Κουντουριώτης, στὴν αἴθουσα τοῦ «Παρνασσοῦ», παρελάμβανε ἀπὸ ἀντιπρόσωπο τῶν Κυπρίων τὴν «Ἑθνικὴ Βίβλο» μὲ τὰ ἐνωτικὰ ψηφίσματα δλων τῶν πόλεων καὶ τῶν χωριῶν τῆς Μεγαλονήσου, τὴν ὁποία ἡ κυβέρνησις εἶχε ἀρνηθῇ νὰ δεχθῇ<sup>24</sup>. Οἱ ἔντονες ἐκδηλώσεις τῆς κοινῆς γνώμης δὲν θά ἀναστέλλονταν

21. Τὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*, Νοεμβρίου 1931.

22. Πρώτη δημοσίευση, *Ἑστία*, 29 Ὀκτωβρίου 1931.

23. Τὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 1 Νοεμβρίου 1931.

24. Τὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 12 Νοεμβρίου 1931.

παρά μόνο μετά την όριστική έκπνοή της επαναστατικής κινήσεως στην Κύπρο και άφου ό πρωθυπουργός έκτοξεύση την άπειλή ότι θα διενεργήση πρόωρες έκλογές<sup>25</sup>.

Ή στάση τών αντιπροσωπευτικών όργάνων του δημοσιογραφικού τύπου τών Άθηνών θα άνέδινε τόν τόνο της γενικής άγανακτήσεως για την καταπάτηση τών έθνικών δικαίων στην έλληνική Μεγαλόνησο, αλλά και δέν θα απέφευγε, κάτω και άπό την άκατανίκητη ροπή της αντιπολιτευτικής σκοπιμότητας, την προσφυγή σε άπλοϊκές έρμηνείες και άκαιρες ύπερβολές. Αύτά τά φιλοκυβερνητικά δημοσιογραφικά όργανα, άφου έξήραν τόν άγώνα τών «Κυπρίων άδελφών» και καταδίκασαν τό καθεστώς της Βρεττανικής κυριαρχίας, έμφανίζονταν άλληλέγγυα στη διαδήλωση τών αισθημάτων της άγανακτήσεως που συνείχε τόν έλληνικό λαό. «Όλη ή Έλλάδα -ύπογράμμισε τόν «Έλεύθερον Βήμα»- είς τό χθεσινό μνημόσυνον ένεφανίσθη ως ένα έναϊον μέτωπον ένθαρρύνουσα μέ την έκδήλωσίν της τόν άπελευθερωτικό άγώνα τών Κυπρίων και ένισχύουσα τό άξιοθαύμαστον σθένος τών σημαιοφόρων και πρωταθλητών και έργατών του έλληνικού αύτου άγώνος». Καί κατέληγε: «Ό έλληνικός λαός, μη δυνάμενος νά ένισχύση δι' έργων την δραματικήν ύπερ της έλευθερίας έξέγερσιν, έννοεί νά διαδηλώση όλόκληρον την ήθικήν του πρός αύτην άλληλεγγύην. Άν τό έπίσημον κράτος είναι ύποχρεωμένο νά τηρή «άψογον στάσιν», τό έθνος όμως όχι μόνον δέν έχει δέσμευσίν τινά, αλλά έχει και καθήκον νά εύρίσκεται ψυχικώς παρά τό πλευρόν τών τυραννουμένων».<sup>26</sup> Ή «Πατρίς», τά «Άθηναϊκά Νέα», τό «Έθνος», ύπεραμύνονταν τών έθνικών δικαίων και έξέφραζαν την άποψη ότι ή βρεττανική κυβέρνηση ώφειλε, στα πλαίσια τών στενών φιλικών δεσμών μέ την Έλλάδα, νά άναγνωρίση στους Κυπρίους τό δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως. Αύτή ή «Έστία», γνωστή για τους ιδιαίτερους δεσμούς της μέ τους Έλληνοκύπριους έθνικιστές, δέν έρχόταν σε ριζική αντίθεση μέ την κυβέρνηση: «Βεβαίως, τό έλληνικόν κράτος δέν ήμπορεί νά έχη καμμίαν άπολύτως άνάμixin ή σχέσιν μέ την άρξαμένην κίνησιν. Άλλά οι λαοί δέν είναι ύποχρεωμένοι νά συμμερίζωνται τας επιφυλάξεις τών κρατών...»<sup>27</sup> Όπωςόποτε, οι έφημερίδες της αντιπολιτεύσεως δέν συμμερίζονταν την μετριοπάθεια τών φιλοκυβερνητικών. Ή «Πρωία», άφου παρατηρούσε ότι ό Βενζέλος είχε μιλήσει σάν εκπρόσωπος της άγγλικής κυβερνήσεως, σάν άπολογητής της βρεττανικής κατοχής και κήρυκας της ιδέας της ύποταγής στον καταπιεστή, άπευθυνόταν πρός την κοινή γνώμη του τόπου:

25. Ή άναφορά στις άντιδράσεις της κοινής γνώμης βασίζεται στη άναόδηση τών άθηναικών έφημερίδων που καλύπτουν την έξεταζόμενη περίοδο.

26. Τό Έλεύθερον Βήμα, 2 Νοεμβρίου 1931.

27. Έστία, 23 Όκτωβρίου 1931.

«Λαέ τῆς Ἑλλάδος! Ἡ Κύπρος ὠμίλησε. Ποῦ εἶναι ἡ ἀπόκρισίς σου;»<sup>27α</sup> Καί ἡ «Καθημερινή» υπογράμμιζε τὴν ἐπαύριο τῶν ταραχῶν τῆς 11ης Νοεμβρίου: «Δὲν θέλομεν σήμερον νὰ συζητήσωμεν ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν χθεσινῶν συμβάντων. Δὲν θέλομεν νὰ ἐρωτήσωμεν τὴν Κυβέρνησιν ἂν εἴμεθα Κράτος ἐλευθέρων ἢ ὑποτελές, καὶ δὲν θέλομεν νὰ κακίσωμεν κἄν τὸν κ. Πρωθυπουργόν, ἀνθρωπὸν ἄλλοτε τῶν προξένων εἰς τὰ Χανιά, τῶν Πρεσβευτῶν τῆς Ἀντάντ κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πολέμου, διατὶ εἶναι σήμερον ὁ ἀνθρωπὸς τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ἀγγλίας, διατὶ ἐκδίδει βαναύσους κατὰ τῶν Κυπρίων ἀνακοινώσεις, διατὶ ἐξαπέλυσε σήμερον κατὰ τῶν φοιτητῶν ὅλας τὰς ἐνόπλους δυνάμεις τῆς πόλεως καὶ διατὶ ἐπὶ τέλους ἡσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ δώσῃ τόσον ταπεινάς καὶ τόσον ἐπιζημίους διὰ τὸ γόητρον τῆς Ἑλλάδος ἐξετάσεις νομιμοφροσύνης ἐμπρὸς εἰς τοὺς ξένους... Ἡ χθεσινὴ φοιτητικὴ ἀνυπακοή, ἡ ἀνταρσία, ἡ κατὰ τῆς ἀστυνομίας καὶ τοῦ στρατοῦ ἐπιθεσις διὰ λίθων καὶ ξύλων διὰ τὴν Κύπρον, διὰ τοὺς ὑποδούλους μας ἀδελφούς, διὰ τὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρξεν δασις ὠραία...»<sup>27β</sup> Ἡ ἀντίδρασις τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ὀργάνων τοῦ φιλοκυβερνητικοῦ τύπου ἔτεινε ἤδη νὰ γενικεύσῃ τὸ κλίμα τῆς ἐντονῆς πολεμικῆς: «...Εἰδαμεν μὲ ἀληθινὴν ἀποκαρδίωσιν ὅτι δὲν ὑπάρχει παρὰ μία ἀνίατος ἐπ'ἀνοδος εἰς τὴν νοοτροπίαν τοῦ μοιραίου Νοεμβρίου τοῦ 1920. Ὁ δρόμος, ἡ φήμη, ἡ ἐλαφρότης, ἡ ὀχλαγωγία, ἡ ἀμετροέπεια, ἡ μυστηριώδης ὑπόσχεσις καὶ ἡ κενολογία, ἀναγόμεναι εἰς ἰδεῶδες σύστημα διακυβερνήσεως τῆς χώρας καὶ ἡ ὅλη μας πολιτικὴ μεταβαλλομένη εἰς ἓν εἶδος «μαρίδος» τῆς διαδηλώσεως τοῦ δρόμου ποὺ θὰ μᾶς ὠδήγει πρὸς νέας οἰκονομικὰς καὶ ἔθνικὰς καταστροφάς.»<sup>27γ</sup>

Ἡ πίεσις τῆς κοινῆς γνώμης ἀποτελεῖ ἀμφισβήτητα σημαντικὸ καθοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων στὰ πλαίσια τοῦ σύγχρονου φιλελευθέρου κράτους. Ὁ πολιτικὸς ἡγέτης δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ παραβλέψῃ ὀλοκληρωτικὰ τίς ἐπιταγές τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς πραγματικότητος ἢ νὰ υπερβῇ καὶ τὰ ἀκρότερα ὅρια ποὺ θέτουν στὴ δράσει του χωρὶς νὰ ὑποβάλλῃ σὲ κίνδυνον τὸ ὅλο οἰκοδόμημα τῆς γενικώτερης πολιτικῆς του. Εἶναι ὅμως πάντοτε, ἀνάλογα μὲ τὸ προσωπικὸ κύρος, τὴν κοινοβουλευτικὴ δύναμιν καὶ τὸ πολιτικὸ σθένος, περισσότερο ἢ λιγώτερον ἐπιδεκτικὸς νὰ ἀποδεχθῇ τὴν πίεσιν σὲ βάρος τῶν πεποιθήσεων ἢ τῶν ἐκτιμήσεών του καὶ νὰ προσαρμόσῃ τίς πολιτικὰς ἀποφάσεις του στὶς βραχυπρόθεσμες ἐπιταγές τῆς. Ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισίν του στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκηνή, χωρὶς νὰ παραβλέψῃ τίς βαθύτερες ἀναζητήσεις τῆς λαϊκῆς βάσεως, δὲν δίστασε νὰ διεκδικήσῃ ἐπανειλημμένα ἀπέναντι στὴν κοινὴ γνώμην τὴν ὀρθότη-

27α. *Πρωτὰ*, 29 Ὀκτωβρίου 1931.

27β. *Ἡ Καθημερινή*, 12 Νοεμβρίου 1931.

27γ. *Τὸ Ἐλεύθερον Βῆμα*, 12 Νοεμβρίου 1931.

τα τῆς δικῆς του ἀπόψεως, πληρώνοντας σέ οὐσία τὴν ἔννοια τοῦ γνήσιου δημοκρατικοῦ ἡγέτη μὲ τὸ συνακόλουθο γνῶρισμα τοῦ θάρρους καὶ τῆς ὑπευθυνότητας. Ἀφοῦ ἀπορρίψη μὲ τρόπο κατηγορηματικό, ἱκανὸ νὰ προσβάλη τις εὐαίσθητες ἐθνικὲς χορδές, κάθε ἀνάμειξη στὴν κυπριακὴ ἐπαναστατικὴ κίνηση, δὲν θὰ διστάσῃ, στὴ συνέχεια, νὰ λάβῃ σύντονα μέτρα γιὰ τὴν ἀναστολὴ κάθε μαζικῆς ἐκδηλώσεως συμπαραστάσεως πρὸς τὸν δοκιμαζόμενο κυπριακὸ ἑλληνισμό. «Αἰσθάνομαι τὸ καθήκον -τόνιζε σὲ μία τελευταία ἐκκλήσῃ του, τὴν 11η Νοεμβρίου 1931- νὰ ἀπευθυνθῶ πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν διὰ νὰ βεβαιώσω αὐτὸν ὅτι αἱ ἀλλεπάλληλαι αὐταὶ ἐκδηλώσεις ὄλων τῶν τάξεων ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν τῆς Κύπρου καιρὸς εἶναι νὰ παύσουν. Διότι δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθοῦν οἱ κίνδυνοι, οἱ ὁποῖοι ἡμπορεῖ νὰ δημιουργηθοῦν ἀπὸ τὴν συνεχῇ αὐτὴν ἐξέγερσιν τῆς κοινῆς γνώμης, τὴν ὁποίαν μὲ πλήρη παραγνώρισιν τῶν εὐθυνῶν του παρασκευάζει ὁ τύπος....»<sup>275</sup>

Ἡ θέσις τῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα τῆς Μεγαλονήσου ἀποσαφηνίσθηκε ἀκομὴ πληρέστερα κατὰ τὴν συζήτηση τοῦ θέματος ἀπὸ τὴν Βουλὴ, στὶς 18 Νοεμβρίου 1931. «Ὁ ἀκοίμητος ἐθνικὸς πόθος τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου -τόνιζε σὲ συντομὴ ἀγόρευσίν του ὁ πρωθυπουργός- μὴ συγκαταθῆις ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἀνδρας τῆς Μεγαλονήσου, ὡς ὠφελεν, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν νομίμων ἐκδηλώσεων, ἤγαγεν εἰς παρεκτροπὰς, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι προωρισμέναι προφανῶς νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν». Καὶ ἀφοῦ ἐπέρριπτε σοβαρὴ εὐθύνη στὶς βρεττανικὲς ἐφημερίδες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀμφισβητήσει τὰ ἐθνικὰ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου καὶ τὴν ἀνταπόκριση πού ἐδρiscαν στὸ χῶρο τῆς ἐλευθέρης Ἑλλάδος, ἐπέκρινε τις ὑπερβολὰς τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου, ἱκανὲς ἀπὸ τὴν πλευρά τους νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἐπιδείνωση τῆς κρίσεως καὶ νὰ διαταράξουν τὴν πατροπαράδοτη ἀγγλοελληνικὴ φιλία. «Ἐὰν ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε ἀντιδράσει ὅπως ἀντέδρασε» θὰ ἦταν δυνατό νὰ δημιουργηθοῦν -τόσο στὴν Κύπρῳ ὅσο καὶ στὴν Ἑλλάδα- καταστάσεις γιὰ τις ὁποῖες «μόνον ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος θὰ ἡμποροῦσαν νὰ ἐπιχαίρουν...»<sup>276</sup> Καὶ σὲ περισσότερο οἰκεῖο τόνο, ὁ Ἑλληνας πολιτικὸς θὰ ἐξομολογηθῇ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Δημήτριον Κακλαμᾶνο: «Θὰ ἴδῃτε τὰ χάλια τοῦ τόπου μας μὲ τὸ Κυπριακὸ ζήτημα. Ἄνευ τῆς ἐντόνου στάσεως τῆς Κυβερνήσεως θὰ ἐφθάναμε εἰς τὰς ἐνδόξους ἡμέρας τοῦ 1897 ὅτε τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἐθνικὰ ζητήματα ἐρρυθμίζοντο ἀπὸ τοὺς

275. Ἐφημερίδες, 11 Νοεμβρίου 1931.

276. *Ἐπίσημα Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς. Περίοδος Β'. Σύνοδος Α'...*, σ. 9. Καὶ ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργὸς πρόσθεσε ἐπεξηγηματικά: «Εἶμαι ὑποχρεωμένος, ἐν πάσῃ περιπτώσει, νὰ φέρω εἰς γνῶσιν ὑμῶν, ὅτι κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ Ἀγγλοῦ ἐνταῦθα Πρέσβεως, ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σέρ Τζῶν Σαίμον θὰ ἐθεώρει ἀναγκαῖον νὰ προβῇ εἰς ἐντονωτάτην ἐπίσημον διαμαρτυρίαν διὰ τὴν συκοφαντικὴν καὶ ἐχθρικὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τύπου κατὰ τῆς διαγωγῆς τοῦ Ἀγγλικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς Ἀστυνομίας ἐν Κύπρῳ ἐὰν ἡ στάσις τὴν ὁ-

Ἡ πρώτη ἐπισκόπηση τῶν ἀρνητικῶν ἀντιδράσεων τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἶναι πιθανὸ ἢ καὶ εὐλογο νὰ θέτῃ ὠρισμένα κρίσιμα ἐρωτηματικά. Ἡ κατηγορηματικὴ ἀρνηση τοῦ Βενιζέλου ὄχι μόνον νὰ συνταχθῇ, ἀλλ' ἔστω καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν συμπάθειά του πρὸς τοὺς Κύπριους ἀγωνιστές, θὰ ἦταν νοητὸ νὰ ὑποδηλώνῃ τὸν παραμερισμὸ τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐθνικοῦ ἐνδιαφέροντος; Ἡ, μήπως, σύμφωνα μὲ μία ἄλλη ἀποψη, ἀποτελοῦσε τὸ ἐπιφαινόμενο μιᾶς ἀναγκαστικῆς ἑλληνικῆς προσαρμογῆς στοὺς κανόνες τοῦ βρετανικοῦ ἀποικιοκρατικοῦ συστήματος; Οὐσιαστικά, τὸ πρῶτο ἐρώτημα συνέχεται μὲ τὴν διευκρίνηση τῶν καθοριστικῶν τάσεων τῆς ἑλληνικῆς διπλωματικῆς στρατηγικῆς· καὶ τὸ δεῦτερο μὲ τὴ διερεύνηση τῆς δυνατότητας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως νὰ λάβῃ τίς ἀποφάσεις πού κατὰ τὴν ἀντίληψή της ἐξυπηρετοῦσαν καλύτερο τὸ ἐθνικὸ συμφέρον.

Ἡ ὑπεύθυνη ἀπάντηση στὸ τελευταῖο ἐρώτημα, προσδιοριστικὴ καὶ γιὰ τὴν ἀνταπόκριση στὸ πρῶτο, προσκόπτει στὴν ἔλλειψη τῶν εἰδικώτερων συστηματικῶν μελετῶν πού θὰ ἐπέτρεπαν τὴν διακρίβωση τῶν καθοριστικῶν δυνάμεων τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ συναγωγὴ ὀλοκληρωμένων συμπερασμάτων γιὰ τὸ βαθμὸ καὶ τὴ μορφή τῆς πιθανῆς ἑλληνικῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ δυνάμεις ἐξωτερικὲς προϋποθέτει τὴν ὑπεύθυνη ἀνάλυση τῶν στοιχείων πού συνέθεταν τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα -στὸ πολιτικὸ, τὸ οἰκονομικὸ, τὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ πολιτιστικὸ πεδίο- καὶ τὴ σύναψή τους, στὴ συνέχεια, μὲ τίς συγκεκριμένες διεθνεῖς ἐξελίξεις στὸ πλαίσιο μιᾶς εὐρύτερης χρονικῆς ἐνότητας. Ἡ προσπάθεια νὰ ὑπερκερασθῇ ἡ ἔλλειψη τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν μαρτυριῶν μὲ τὴν προσφυγὴ σὲ αὐθαίρετες σχηματοποιήσεις ἢ, ἔστω, μὲ τὴν υἱοθέτηση γενικῶν ὑποθέσεων τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης πού δὲν ἐπαληθεύονται μὲ τὴν ἀπαραίτητη ἱστορικὴ τεκμηρίωση, εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀβάσιμη. Κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες αὐτές, εἶναι πράγματι δυνατό ἢ προσέγγιση τοῦ προβλήματος τῶν ἑλληνοβρετανικῶν σχέσεων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐκδήλωση τῆς κυπριακῆς κρίσεως τοῦ 1931 νὰ ἀπολήξῃ στὴ διατύπωση μιᾶς ὀριστικῆς θέσεως ἢ, ἔστω, μιᾶς βάσιμης ὑποθέσεως;

Πρὶν ἐπιχειρηθῇ, πράγματι, ἡ διατύπωση ἑνὸς συγκεκριμένου συλλογισμοῦ, βασισμένου στὰ διακριβωμένα ἤδη ἱστορικὰ τεκμήρια, θὰ ἦταν ἴσως

---

ποῖαν ἐτήρησεν ἡ Κυβέρνησίς μου ἦτο ὀλιγώτερον ἔντονος». Αὐτὸς ἐξ ἄλλου, ὁ Ramsay, σὲ τηλεγράφημά του πρὸς τὸ Foreign Office, ἀφοῦ ἐξῆρε τὴν προσήλωση τοῦ Ἑλλήνα πρωθυπουργοῦ στὴν ἀγγλοελληνικὴ φιλία καὶ τὴν σταθερὴ στάση του, παρὰ τίς πιέσεις τῆς κοινῆς γνώμης, ὑπογράμμισε ὅτι ἂν ἡ τελευταία αὕτη «δὲν ἦταν τόσο σθεναρὴ θὰ εἶχε καταστῇ ἀναγκαστικὴ ἡ ἐντονοτάτη ἐπίσημη διαμαρτυρία» τοῦ Λονδίνου (F. O. 371/15234, Ramsay (tel.), November 12, 1931).

27στ. Α. Β., 284, Ε. Βενιζέλος πρὸς Δ. Κακλαμᾶνο, 21 Νοεμβρίου 1931.

σκόπιμη ή άναφορά σέ ώρισμένες μεμονωμένες μαρτυρίες με ένδεικτικό όπω-  
 σδήποτε χαρακτηρα... 'Ο Βρεττανός πρεσβευτής στην 'Αθήνα, Percy Loraine,  
 παρατηρεί στην πρώτη έτήσια έκθεσή του, μετά την επάνοδο του Βενιζέλου  
 στην έξουσία: «'Από την επάνοδο του κ. Βενιζέλου στην άρχή, οί έλληνο-  
 βρεττανικές σχέσεις, έχουν άποβή εξ ίσου εγκάρδιες, άλλ' ίσως όχι τόσο στε-  
 νές όπως άλλοτε... Προσωπικά ούδέποτε άμφέβαλλα γιά την ούσιαστική φιλία  
 του κ. Βενιζέλου πρós την Μ. Βρεττανία, άκόμη και κάτω από τις άκρως δυ-  
 σάρεστες συνθήκες πού επικράτησαν εξ αίτίας της αντιδικίας άνάμεσα στο  
 κράτος και την εταιρεία Power and Traction. Αισθάνομαι, έν τούτοις, ότι άν  
 και ό κ. Βενιζέλος υιοθέτησε και πράγματι υιοθέτησε, και μάλιστα περισσότε-  
 ρο άποφασιστικά, την έξωτερική πολιτική τών προκατόχων του, θά την εφαρ-  
 μόση με μία άνεξαρτησία πού έλλειπε από τους τελευταίους· και έφ' όσον θά  
 αποφάσιζε, σέ δεδομένη στιγμή, νά ακολουθήση μία πορεία δυσάρεστη γιά  
 την κυβέρνηση της Α. Μ., είναι δυνατό νά άποδειχθή λιγώτερο επιδεκτικός  
 στις όποιοσδήποτε φιλικές συμβουλές μας...»<sup>28</sup> Τήν 21η Μαρτίου 1929, ό Βε-  
 νιζέλος άντιτείνει σέ παρατήρηση του Μιχαλακοπούλου ότι «ό εγκάρδιος τό-  
 νος, όστις έχαρακτήριζεν άλλοτε τις σχέσεις ύμών πρós όλους τους 'Αγγλους  
 πολιτικούς υπέστη μίαν χαλάρωσιν»:<sup>29</sup> «...οϋδεμίαν διάθεσιν και πολύ όλιγωτέ-  
 ραν πρόθεσιν έχω νά τά χαλάσω με την 'Αγγλίαν. Αί σχέσεις μου δε με τους  
 σημαίνοντας πολιτικούς όλων τών άποχρώσεων είναι πάντοτε άρισται... 'Αλ-  
 λά τούτο δέν με κάνει νά δεχθώ ότι ό Sir Austin ήμπορεί νά όμιλή όπως όμι-  
 λησε περί της 'Ελλάδος, χωρίς νά διαμαρτυρηθώ διά τούτο. Βεβαιωθήτε ότι ή  
 διαμαρτύρησις δέν ήμπορεί νά άποβή βλαπτική τών συμφερόντων μας».<sup>30</sup>  
 Στην έτήσια έκθεσή του γιά τó 1930, ό Βρεττανός πρεσβευτής ύπογράμμισε:  
 «Κατά την διάρκεια του έτους διατηρήθηκαν μεταξύ Μ. Βρεττανίας και 'Ελλά-  
 δος οί πιό εγκάρδιες σχέσεις ένώ οί προσωπικές μου σχέσεις με τόν κ. Βενιζέ-  
 λο υπήρξαν άριστες»<sup>30α</sup>. Και εϋθύς μετά την έκδήλωση τών ταραχών στην  
 Κύπρο, ό Ramsay ύπογραμμίζει: «Έχω την τιμή νά πληροφορήσω την 'Υμε-  
 τέρα 'Εξοχότητα -Έγραφε πρós τόν μαρκήσιο του Reading- ότι από την άποψη  
 τών έδω συμφερόντων μας δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ένα άτυχές άποτέλεσμα  
 της κυπριακής έξεγέρσεως είναι ότι συνένωσε τó σύνολο του τύπου έναντίον  
 του κ. Βενιζέλου, ό όποιος κατηγορείται γιά την αϋστηρώς άσωγη στάση του,  
 επιμένοντας ότι δέν ύπάρχει Κυπριακό ζήτημα μεταξύ της έλληνικής κυβερ-  
 νήσεως και της κυβερνήσεως της Α. Μ. και καταδικάζοντας την προσφυγή σέ  
 βίαια μέτρα. 'Ωρισμένα από τά σοβαρά συμφέροντά μας, όπως οί ύποθέσεις

28. F. O. 371/13659, Annual Report: Greece, 1928 (§9): πρβλ. Κ. Σβολοπούλου, *Η έλλη-  
 νική έξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάνης. Η κρίσιμος καμπή, 'Ιούλιος-Δεκέμβριος  
 1928*, Θεσσαλονίκη, 1977, σσ. 98-9.

29. Α. Β., 334, Α. Μιχαλακόπουλος πρós Ε. Βενιζέλον, 19 Μαρτίου 1929.

30. Α. Β., 334, Ε. Βενιζέλος πρós Α. Μιχαλακόπουλο (σχέδιο επιστολής), 21 Μαρτίου  
 1929.

30α. F. O. 371/15237, Annual Report: Greece, 1930 (§7).

τῆς Πάουερ καὶ τῆς ἑταιρείας Κοπαίδος, ἀποτελοῦν μονίμως τὸ ἀντικείμενο ἐπιθέσεων τοῦ τύπου καὶ μόνος αὐτὸς εἶναι πρόθυμος καὶ ἱκανὸς νὰ ὀρθώσῃ τὸ ἀνάστημά του ἀπέναντι στὴν κοινὴ γνώμη γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ δικαῖά τους, ἢ τοῦλάχιστον ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζει ὡς νόμιμα. Δὲν ὑπάρχει πράγματι ἄλλος πολιτικὸς ἄνδρας στὴν Ἑλλάδα ὁ ὁποῖος νὰ διαθέτῃ τὴν ἐπιρροὴ ἢ τὸ ἀναγκαῖο ἠθικὸ σθένος γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ συμφέροντά μας....»<sup>31</sup>

Ἡ σύναψη τῶν ἐνδεικτικῶν αὐτῶν μαρτυριῶν μὲ τὰ γενικώτερα δεδομένα ποὺ καθορίζουν καὶ συνθέτουν τὶς ἑλληνοβρετανικὲς σχέσεις μεταξὺ 1928 καὶ 1932, ὁδηγεῖ σὲ μία βασικὴ ὑπόθεση: ὁ Βενιζέλος ἀποβλέπει στὴ διατήρηση τῆς πολὺπλευρης στενῆς συνεργασίας μεταξὺ Λονδίνου καὶ Ἀθηνῶν χωρὶς νὰ παραβλέπῃ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐξισορρόπηση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος μὲ τὶς τρεῖς Μεσογειακὲς Δυνάμεις, Ἀγγλία, Γαλλία καὶ Ἰταλία. Γιὰ δεκαετίες ἐπαναλαμβανόταν ἀβασάνιστα, μὲ καχυποψία τόσο περισσότερο ἀνεπτυγμένη ὅσο πιὸ περιορισμένη παρέμενε ἡ διερεύνηση καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν πηγῶν, τὸ ἔλκυστικὰ εὐκολο ἀξίωμα ὅτι ὁ Βενιζέλος στάθηκε, ἄλλοτε τὸ ὄργανο -στὴν πρώτη περίοδο- καὶ ἄλλοτε τὸ θῦμα -στὴν τελευταία- τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς. Ἦδη, ἡ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν ἱστορικῶν τεκμηρίων ἀναδεικνύει τὴν ἔμμονη φροντίδα τοῦ Ἑλλήνα πολιτικοῦ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπωφελὴ σύναψη τῶν διπλωματικῶν τοῦ ἐπιδιώξων πρὸς τὶς ἰσχυρότερες καὶ μονιμώτερες ροπὲς ποὺ διασταυρώνονταν στὸ νευραλγικὸ χῶρο τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, τὸ γεγονὸς τῆς βρετανικῆς ὑπεροχῆς στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἀδιαμφισβήτητης μετὰ τὴν λήξη τοῦ Α' Παγκοσμίου πολέμου, ἦταν ἀσφαλῶς μοιραῖο νὰ προσδιορίζῃ εὐρύτατα τὴν διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς χωρὶς ὅμως νὰ ἀναστέλλῃ ἀναγκαστικὰ κάθε δυνατότητα ἐξισορροπήσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιρροῶν.

Στὴν εἰδικώτερη συστασὴ τους, τὰ κίνητρα ποὺ καθορίζουν, μετὰ τὸ 1926 καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1928, τὴν διαμόρφωση τῶν νέων ἀρχῶν τῆς ἐλληνικῆς διπλωματίας ἀπέναντι τόσο στὴν Ἀγγλία, ὅσο καὶ στὶς λοιπὲς μεσογειακὲς καὶ βαλκανικὲς δυνάμεις, εἶναι κυρίως πολιτικά. Τὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς τάση ἐκφράζει -τοῦλάχιστο ὡς τὸ 1935- ἡ διπλωματικὴ πρακτικὴ τοῦ Λονδίνου σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς εὐρωπαϊκὲς ὑποθέσεις: ἡ προσήλωση στὴν ἀρχὴ τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀποφυγὴ κάθε συμβατικῆς δεσμεύσεως στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, συνέχεται μὲ τὸ ηὔξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐπωφελῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Ἡ ἐπίμονη ὅμως αὐτὴ φροντίδα, ἔστω καὶ ἂν χαρακτηρίζῃ τὶς διμερεῖς ἑλληνοβρετανικὲς σχέσεις περισσότερο ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλη περίοδο, ἐπιδρᾷ δευτερογενῶς στὴ διαμόρφωση τῶν βασικῶν κατευθύνσεων τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς. Τὸ Λονδίνο ἀντιμετωπίζει ἀκόμη τὴν προώθηση τῶν ἀγγλικῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων

31. F. O. 371/15234, Ramsay to Marquess of Reading, October 26, 1931.

στην Ελλάδα περισσότερο ως αυτοσκοπό και λιγώτερο ως μέσο πολιτικής πίεσεως· τόσο, ώστε θα ήταν δυνατό να υποστηριχθῇ, αντίστροφα, ότι ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ήταν κάποτε σὲ θέση -τουλάχιστο μέχρι τὴν ἐκδήλωση τῆς διεθνούς οικονομικῆς κρίσεως- νὰ ἀνταλλάσσει τὴν προστασία τῶν τελευταίων αὐτῶν μὲ τὴν ἀναζήτηση πολιτικῶν ὠφελημάτων.<sup>32</sup> Ὅπως δὲ ποτε δμως ἡ ὑπογράμμιση τῆς προτεραιότητος τοῦ πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν θὰ ὥφειλε νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ὑποτίμηση τῆς βαρύτητας τῶν οικονομικῶν σχέσεων μὲ τὴν Μ. Βρετανία. Ἡ εὐδωση τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν παραγωγικῶν πηγῶν καὶ τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας ἦταν ἄμεσα συντηρημένη μὲ τὴν συμμετοχὴ τῶν βρετανικῶν χρηματοδοτικῶν συγκροτημάτων. Ἦδη, ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1931, ἡ ἐκδήλωση τῆς διεθνούς κρίσεως, ὁ κλονισμὸς τῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν δραχμὴ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χρυσοῦ κανόνα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ ἡ περικοπὴ τῶν βουλγαρικῶν ἐπανορθώσεων μετὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ Σχεδίου Hoover, εἶχαν ἐπιδράσει ἀνασταλτικὰ στὴν ἀποδοτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ οικονομικοῦ προγράμματος τῆς Κυβερνήσεως. Παρὰ τίς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὸ πεδίο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, οἱ ἑκτακτες αὐτὲς δυσχέρειες στὸν οικονομικὸ τομέα ἦταν εὐλογο νὰ ἐπιτείνουν τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν διατήρηση τῆς στενῆς πολιτικῆς συνεργασίας μὲ τὴν Μ. Βρετανία.<sup>32α</sup>

Ἡ ἐρμηνεία τῆς διπλωματικῆς τακτικῆς τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὸ κυπριακὸ ζήτημα συνέχεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐπαλήθευση τῶν πρώτων αὐτῶν βασικῶν ὑποθέσεων. Ἡ ἄρνηση τοῦ Βενιζέλου νὰ υἱοθετήσῃ τὴν δυναμικὴ προβολὴ τοῦ ἐνωτικοῦ αἰτήματος δὲν ἀποτελοῦσε ἐκδήλωση παθητικῆς ὑποταγῆς στὰ ἀγγλικά κελεύσματα ἀλλὰ λελογισμένη ἀπόφαση βασισμένη στὴν ἀντικειμενικὴ στάθμιση τῶν γενικώτερων προϋποθέσεων τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἀπὸ τὴν ἐπομένῃ τῆς ὑπογραφῆς τῆς Λωζάνης, ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἐπιζητήσει στὴν ἐξισορρόπηση τῶν γειτονικῶν πιέσεων καὶ στὴ σύνδεση μὲ τίς μεγάλες Μεσογειακὲς Δυνάμεις τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐθνικῆς ἀσφαλείας καὶ τὴν ἀνασύνταξη τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀποκατάσταση φιλικῶν σχέσεων μὲ τοὺς βαλκανικοὺς γείτονες, ἰδίως τὴν Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Τουρκία, καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς παράλληλης ἀρμονικῆς συνεργασίας μὲ τὴν Ρώμη καὶ τὸ Λονδίνο ἀποτελέσαν τὰ ὀρόσημα τῶν ἐπίπωνων διπλωματικῶν προσπαθειῶν τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ Μιχαλακόπουλου. Ἡ δυναμικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὴν Μ. Βρετανία, ἐνῶ ἦταν ἀπίθανο νὰ ἐκβιάσῃ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἐνωτικοῦ αἰτήματος, ἦταν μοιραῖο νὰ θέσῃ σὲ κρίσιμη δοκιμασία γενικώτερα ἐθνικὰ συμφέροντα καὶ προϋποθέσεις βασικὲς γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ προάσπιση τῶν ἐθνικῶν θέσεων στὸ διεθνὲ χωρὸ. «Ὅσον βαθεῖα -

32. Βλ. Κ. Σβολοπούλου, *Ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ μετὰ τὴν συνθήκην τῆς Λωζάνης. Ἡ κρίσιμος καμπή, Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 167-8.

32α. F. O. 371/15970, Annual Report: Greece, 1931 (§ 6, 8, 76).

υπογράμμιζε ὁ Βενιζέλος τὴν 18η Νοεμβρίου στὴ Βουλὴ- καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀπή-  
χσεις ποὺ εὐρίσκουν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ψυχὴν οἱ ἔθνικοὶ πόθοι τῶν Ἑλλη-  
νων κατοίκων (τῶν Δωδεκανήσων καὶ τῆς Κύπρου) εἶναι ἀδύνατον τὸ Ἑλλη-  
νικὸν Κράτος νὰ ἀναλάβῃ τὴν ὑποστήριξιν τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῶν, ἢ  
νὰ ἀνεχθῇ ὅπως τὸ ἔδαφος τοῦ χρησιμοποιεῖται πρὸς ὀργάνωσιν συστηματι-  
κῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἡσυχίας τῶ νήσων τούτων. Ζωτικά, ζωτικώτατα  
συμφέροντα τῆς Ἑλλάδος ἐπιβάλλουν εἰς αὐτὴν νὰ διατηρῇ σχέσεις ἀδιατα-  
ράκτου φιλίας καὶ πρὸς τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν καὶ πρὸς τὴν γειτονά μας  
μεγάλην Μεσογειακὴν Δύναμιν, τὴν Ἰταλίαν. Εἶναι ἀδύνατον ἡ φιλία αὐτὴ νὰ  
· ἴνῃ ἀδιατάρακτος ἂν τὸ Ἑλληνικὸν κράτος ὑπέβαλπεν, ἢ ὑπεβοήθει τὴν ἐ-  
πιδιώξιν τῶν ἔθνικῶν πόθων τῶν κατοίκων τῶν νήσων τούτων.» Καὶ ἀπευθυ-  
νόταν πρὸς τοὺς Ἕλληνες τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Κύπρου γιὰ νὰ τοὺς ὑ-  
ποδείξῃ ὅτι «ἐπιζητοῦντες νὰ διαταράξουν τὰς φιλικὰς καὶ ἁρμονικὰς σχέσεις  
τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν μὲ τὴν παράλο-  
γον ἐλπίδα ὅτι θὰ ὑποβοηθήσουν οὕτω τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἔθνικῶν  
τῶν πόθων, τούτους μὲν οὐδὲ κατὰ κεραίαν θὰ προαγάγουν, ἡδύναντο ὁμως  
νὰ προκαλέσουν συμφορὰν διὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ὁποίαν ζητοῦν νὰ ταυτί-  
σουν τὴν τύχην των».<sup>33</sup>

Ἄλλ' ἡ σταθερὴ ἐμμονὴ τοῦ Ἑλλήνα πρωθυπουργοῦ στὴν ἰδέα τῆς ἀπο-  
χῆς ἀπὸ κάθε ἀνάμειξη στὰ γεγονότα τῆς Κύπρου ἦταν ἀκόμη συντηρημένη  
μὲ τὸν σταθερὸ προσανατολισμὸ τοῦ πρὸς μία ριζικὰ διάφορη μεθόδευση τοῦ  
ἐθνικοῦ ζητήματος τῆς Κύπρου. Ὁ Ἕλληνας πολιτικὸς δὲν δίσταζε νὰ ἐκφρά-  
ζῃ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐφόσον, τόσο ἡ Μ. Βρεττανία ὅσο καὶ ἡ Ἰταλία, «νομί-  
ζουν ὅτι οὐσιώδη συμφέροντά των ἐπιβάλλουν τὴ συνέχισιν τῆς κυριαρχίας  
των στὴν Κύπρο καὶ τὰ Δωδεκάνησα, καμμία δύναμις δὲν ἔμπορεῖ νὰ κλονί-  
σῃ αὐτάς...». Καὶ ἡ γενικὴ αὐτὴ ὑπόθεσις τὸν ὁδηγοῦσε στὸ εἰδικώτερο συμπέ-  
ρασμα: «Μόνον εἰς περίστασιν, καθ' ἣν ἡ Μεγάλῃ Βρεττανία θὰ ἐπείθετο ὅτι ἡ  
Κύπρος οὐδαμῶς τῆς εἶναι χρήσιμος ἢ ὅτι τὴν χρησιμότητα ποὺ ἔμπορεῖ νὰ  
ἔχῃ δύναται νὰ τῆς ἀσφαλίσῃ ἡ παρακράτησις μικροῦ μόνον τμήματος αὐτῆς,  
θὰ ἡδύνατο νὰ ὑπάρξῃ πιθανότης νὰ εἰσακούσῃ τὰς ἔθνικὰς εὐχὰς τῶν Κυ-  
πρίων, ὑπὸ τὴν πρόσθετον προϋπόθεσιν ὅτι αἱ σχέσεις τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς  
τὴν κυρίαρχον δύναμιν νὰ ἀπεκαθίσταντο τόσον ὁμαλαί, ὥστε νὰ μὴ ἔμπορῃ  
νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ὑπέκυψεν εἰς βίαν».<sup>34</sup>

Ἡ βασικὴ αὐτὴ ἀντίληψις εἶχε στρέψει ἐπανελημμένα τὸν Ἕλληνα ἡγέτη  
πρὸς τὴν ἀναζήτησιν ἐνὸς διπλωματικοῦ διακανονισμοῦ τοῦ κυπριακοῦ ζητή-  
ματος, βασισμένου σὲ διμερῇ ἑλληνοβρετανικῇ συνεννόησιν. Καὶ πράγματι,

33. *Ἐπίσημα Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς. Περίοδος Β'. Σύνοδος Β'.* (Συνεδρία-  
σις 18 Νοεμβρίου 1931).

34. *Ibidem.*

πρὶν ἀπὸ τὴν γνωστὴ ἀγγλικὴ προσφορὰ τοῦ Ὀκτωβρίου 1915, σὲ ἀντάλλαγμα τῆς πολεμικῆς ἐξόδου τῆς Ἑλλάδος στὸ πλευρὸ τῆς Σερβίας, εἶχε ἐκμαιεῦσαι, κατὰ τὴν Συνδιάσκεψιν τοῦ Λονδίνου, τὴν πρώτη ἀγγλικὴ παραχώρηση. Τὶς εἰδικώτερες συνθήκες ποὺ τὴν καθώρισαν ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος στὸ μνημόνιο τῆς συνομιλίας μὲ τὸν Ramsay: «Ἡμέραν τινά, ἐκλήθην διὰ τοῦ σερ Τζὼν Σταυρίδην νὰ προγευματίσω τὴν 3π.μ. ὥραν παρὰ τῷ Λόυδ Τζῳρτζ, Ὑπουργῷ τότε τῶν Οἰκονομικῶν. Παρίσταντο τότε εἰς τὸ πρόγευμα, ἐκτὸς τοῦ Σερ Τζὼν, καὶ ὁ Οὐδίνστων Τσῳρτσλ, Ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν, καὶ ὁ Πρίγκιψ Βάττεμπεργ, πρῶτος ναυτικὸς λόρδος Ναυαρχείου. Ὁ Λόυδ Τζῳρτζ, λαβὼν τὸν λόγον, εἶπεν ὅτι ἔχει νὰ μοῦ κάμῃ μίαν πρότασιν ἡ ὁποία ὀφείλε κανονικῶς νὰ μοῦ γίνῃ διὰ τοῦ Σερ Ἐντουαρτ Γκρέϋ, Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο τότε πρόεδρος τῆς συνδιασκέψεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἡ ὁποία συνεδρίαζε παραλλήλως πρὸς τὴν συνδιάσκεψιν τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐνεργήσῃ ἐκεῖνος ἐν προκειμένῳ καὶ μάλιστα οὐτ' ἔχει γνῶσιν τοῦ πράγματος. Ἀλλὰ ἡ προσφορὰ γίνεται κατ' ἐξουσιοδότησιν τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἀσκούιθ καὶ εἶναι βέβαιος οὗτος ὅτι, μόλις ὁ Σερ Ἐντουαρντ Γκρέϋ ἀπηλλάττετο τῶν εὐθυνῶν τοῦ προέδρου τῆς συνδιασκέψεως καὶ ἐλάμβανε γνῶσιν τοῦ πράγματος θὰ ἐνέκρινεν αὐτὸ καὶ θ' ἀνελάμβανε τότε καὶ αὐτὸς τὴν ὀριστικὴν διατύπωσιν καὶ ὑπογραφὴν τῆς συμφωνίας. Ἡ πρότασις ἦτο νὰ μᾶς παραχωρήσῃ ἡ Ἀγγλία τὴν Κύπρον εἰς ἀντάλλαγμα τῆς ἐξουσιοδοτήσεώς μας, ὅπως ἐν περιπτώσει πολέμου χρησιμοποίησιν διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ στόλου τῆς τὸν λιμένα τοῦ Ἀργοστολίου. Ἀπήντησα ὅτι δὲν διστάζω νὰ δεχθῶ κατ' ἀρχὴν τὴν πρότασιν, ἀφ' οὗ ἐν περιπτώσει γενικοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, ἐὰν εἶμαι κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος θὰ τάξω αὐτὴν παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Μεγάλης Βρατανίας. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν γνωρίζω ποῖος θὰ κυβερνᾷ τότε τὴν χώραν ὀφείλω νὰ μελετήσω τὸ ζήτημα διὰ νὰ ἴδω ἂν τοιαύτη συμφωνία δύναται νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν οὐδετερότητα, ἢν ἡ τότε κυβέρνησις δύναται νὰ θελήσῃ ἐνδεχομένως νὰ τηρήσῃ. Συνεφωνήθη νὰ συνέλθωμεν διὰ δευτέραν φορὰν μετὰ 3-4 ἡμέρας, ὅποτε ἀπήντησα ὅτι προτιμῶ εἰς ἀντάλλαγμα τῆς Κύπρου, νὰ παραχωρήσω ἀπὸ τοῦ καιροῦ τῆς εἰρήνης τὸν λιμένα τοῦ Ἀργοστολίου εἰς τὴν Ἀγγλικὴν κυριαρχίαν μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν, ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, τῆς κυριαρχίας τῶν ἐντὸς τοῦ λιμένος πόλεων καὶ τοῦ δικαίωματος τῆς ἐλευθέρας χρήσεως τοῦ λιμένος ἐν καιρῷ εἰρήνης. Ἡ ἀπάντησις ἐκρίθη ἱκανοποιητικὴ καὶ μοὶ ἀνεκοινώθη ὅτι, μόλις θὰ ἔπαυεν ἡ λειτουργία τῆς συνδιασκέψεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐν Λονδίνῳ, ὁ Σερ Ἐντουαρντ Γκρέϋ θὰ μ' ἐκάλει διὰ τὴν ὀριστικὴν διατύπωσιν καὶ συμφωνίαν. Ἀτυχῶς ἐπῆλθεν ὁ μέγας πόλεμος πρὶν διαλυθῇ ἡ ἐν λόγῳ διάσκεψις καὶ δοθῇ καιρὸς διὰ νὰ συντελεσθῇ ἡ ἐν λόγῳ παραχώρησις...».<sup>35</sup>

Ἡ Συνδιάσκεψιν τῆς Εἰρήνης ἦταν εὐλογο νὰ παράσχῃ, τὸ 1919, τὶς

36. Α. Β., 284, Συνομιλία μετὰ τοῦ κ. Ράμσαιη.

προϋποθέσεις για την επίλυση του κυπριακού ζητήματος. Ὁ Βενιζέλος, σταθερὰ προσηλωμένος στην ἐνωτική ἐπιδίωξη, εἶχε προετοιμάσει τὸ ἔδαφος ἀπὸ τὶς κρίσιμες ὥρες τοῦ πολέμου, εἴτε καταρτίζοντας στὸ Μακεδονικὸ μέτωπο εἰδικὸ στρατιωτικὸ σῶμα ἀπὸ Κύπριους, εἴτε ὑπογραμμίζοντας πρὸς τοὺς Βρεττανοὺς ἰθύνοντες τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἦδη, μετὰ τὴν νικηφόρα ἔκβαση τοῦ κοινοῦ συμμαχικοῦ ἀγώνα, ἡ ἱκανοποίηση τοῦ ἐνωτικοῦ αἰτήματος ἀποτελοῦσε μέρος τῶν πρωταρχικῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων. Οὔτε ὅμως οἱ κοινὲς σύντονες προσπάθειες τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν Ἑλληνοκύπριων ἐκπροσώπων, οὔτε ἡ ἐπικύληση τῆς συμμαχικῆς ἀλληλεγγύης, οὔτε οἱ ἐνθαρρυντικὲς προθέσεις αὐτοῦ τοῦ Loyd George, θὰ κάμψουν τελικὰ τὴν ἀντίδραση τῶν συντηρητικῶν κύκλων τοῦ Λονδίνου.<sup>36α</sup>

Ἡ ἀρνητικὴ ἐν τούτοις ἀγγλικὴ στάση δὲν θὰ ἀμβλύνῃ τὴν πεποίθηση τοῦ Βενιζέλου, οὔτε τότε, οὔτε μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴν ἐξουσία, τὸ 1928, στὴν ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἐπίλυση τοῦ κυπριακοῦ στὰ πλαίσια μιᾶς ἀδιάρρακτης συνεργασίας μὲ τὴν Μ. Βρετανία. Γνώστης τῆς ἀντιθέσεως τοῦ Φόρεϊν Ὁφφίς πρὸς κάθε ἰδέα παραχωρήσεως τῆς Μεγαλονήσου, δὲν θὰ διστάσῃ, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1928, νὰ δεχθῇ σὲ ἰδιαίτερη συνομιλία του μὲ τὸν Ἀγγλο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, ὅτι «ἡ θέση τοῦ Δωδεκανησιακοῦ εἶναι ἀνάλογη πρὸς ἐκεῖνη τῆς Κύπρου, τὸ ὁποῖο οὐδέποτε ἐπηρέασε τὶς φιλικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μ. Βρετανία, δεδομένου ὅτι ἀναγνωρίσθηκε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Κυπριακὸ ζήτημα ἐτίθετο ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς Κύπριους καὶ τὴν βρετανικὴ κυβέρνηση, καὶ ὄχι ἀνάμεσα στὴ βρετανικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση»<sup>37</sup>.

Δὲν θὰ ἀργήσουν ὅμως καὶ πάλι οἱ ἐλπίδες τοῦ Ἑλλήνα πρωθυπουργοῦ νὰ ἀναπτρωθοῦν ὅταν, τὸν Μάϊο τοῦ 1929, τὸ Ἑργατικὸ κόμμα ἐπικρατήσῃ στὶς βρετανικὲς ἐκλογές. Πῶς ἦταν δυνατό νὰ λησμονηθῇ ὅτι ὁ νέος Βρετανὸς πρωθυπουργός, James Ramsay MacDonald, εἶχε πανηγυρικὰ ἀναγνωρίσει στὸ Σοσιαλιστικὸ συνέδριο τῆς Βέρνης, τὸ 1919, τὸ δικαίωμα τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ γιὰ τὴν αὐτοδιάθεση;<sup>38</sup> Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ πρώτη ἀρνητικὴ ἀντίδραση τῆς ἐργατικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων ἀπέναντι στὸ ἐπίμαχο αἶτημα τῶν Κύπριων ἀντιπροσώπων<sup>39</sup> δὲν θὰ τὸν ἀπογοητεύσῃ ὁλοκληρωτικά. Στὴν κρίσιμη ἀκριβῶς συνεδρίαση τῆς 18ης Νοεμβρίου τοῦ

36α. M. Dendias, *op. cit.*, σσ. 89-93. G. Hill, *op. cit.*, σσ. 527-533.

37. F. O. 371/12923, Record of conversation with M. Venizelos, October 1, 1928· πρβλ. Κ. Σβολοπούλου, *op. cit.*, σ. 97.

38. M. Dendias, *op. cit.*, σ. 106.

39. M. Dendias, *op. cit.*, σσ. 107-124· G. Hill, *op. cit.*, σ. 543-4.

1931, δὲν θὰ διστάσῃ νὰ ἀνακοινώσῃ πρὸς τὴ Βουλὴ ὅτι διατηρεῖ κάποιες βάσιμες ἐλπίδες γιὰ τὴν μελλοντικὴ εὐνοϊκὴ ἐπίλυση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἦταν δυνατό νὰ διαβεβαιώσῃ τὴν ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεΐα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ συγκεκριμένων εὐνοϊκῶν προθέσεων τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως. «Ἔχω λόγους -υπογράμμισε- νὰ πιστεῦω ὅτι ἡ ἰδέα τῆς παραχωρήσεως τῆς Κύπρου στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἰδέα ἡ ὁποία ἡμπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ εἰς τὸ μέλλον...» Καὶ κατέληγε: «Περὶ ἑνὸς πράγματος ὁμῶς εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἡ ἐξέγερσις ἢ βιαία εἰς τὴν Κύπρον δὲν δύναται νὰ ἐξυπηρετήσῃ πραγματικῶς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἐθνικῶν πόθων τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ καὶ εἶμαι δι' ἑν πρᾶγμα βέβαιος, ὅτι ἐφ' ὅσον θὰ ἡδύνατο μία χειρονομία εὐγενῆς, τὴν ὁποίαν ἐλπίζομεν ὅτι ἡμπορεῖ νὰ κάμῃ μίαν ἡμέραν ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις, νὰ παρεξηγηθῇ ὡς προελθοῦσα ὑπὸ πίεσιν, δὲν ἡμποροῦμεν νὰ περιμένωμεν ποτὲ τὴν χειρονομίαν αὐτήν».<sup>40</sup>

Ἦταν ὁμῶς πράγματι βάσιμη ἡ ἐλπίδα μιᾶς γενναίας βρεττανικῆς χειρονομίας; Ὅπωςδήποτε, ἡ τελικὴ ὑπεύθυνη ἀπάντησις δὲν εἶναι δυνατὴ προτοῦ ὁλοκληρωθῇ, σὲ βάθος καὶ σὲ ἔκτασι, ἡ γενικὴ διερεύνησις τῆς ἀγγλικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Τὰ διαθέσιμα ἱστορικὰ τεκμήρια δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ ὀδηγήσουν σ' ἓνα ἀκλόνητο συμπέρασμα. Οἱ γενικὲς ἐνδείξεις ὑπογραμμίζουν ἀσφαλῶς τὴν ἐξακολουθητικὴ ἐμμονὴ τοῦ Φόρειν Ὁφφρις στὴν ἀρχὴ τῆς διατηρήσεως τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας στὴ Μεγαλόνησο. Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἀποικιῶν, Λόρδος Passfield, ἀπέκρουε κάθε συζήτησις γύρω ἀπὸ τὴν Ἑνωσι, ἡ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων ἐξέφραζε τὴν ἀντίθεσίν της καὶ ὁ Ὑφυπουργὸς τῶν Ἀποικιῶν, Drummond Shiels, στὴ διάβασή του ἀπὸ τὴν Κύπρο, τόνιζε ὅτι δὲν θὰ ὑπάρξῃ βρεττανικὴ κυβέρνησις, ἱκανὴ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Κοινοβουλίου καὶ τοῦ λαοῦ στὴν τυχόν προσπάθειά της νὰ παραχωρήσῃ ἐδάφη τῆς Αὐτοκρατορίας σὲ μιὰ ξένη δύναμη.<sup>40α</sup> Παράλληλα, ἐν τούτοις, δὲν εἶχαν ποτὲ παύσει νὰ ἐκδηλώνονται, στὸ ἐπίπεδο τόσο τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας ὅσο καὶ τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ Λονδίνου, ὠρισμένες, μεμονωμένες ἔστω, τάσεις εὐνοϊκοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν ἐθνικῶν δικαίων τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἡμέρες τῆς ἐπαναστατικῆς ἐντάσεως, μερίδα, ἔστω καὶ περιορισμένη, τοῦ βρεττανικοῦ τύπου ἐξέφραζε τὴν ἀντίθεσίν της πρὸς τὴν ἐπίσημην πολιτικὴν τοῦ Λονδίνου· ἡ «Manchester Guardian» ἀπέβαινε ὁ κύριος ἐκφραστής της: «Οὐδαμοῦ τὰ ὑπὲρ τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς ἐπιχειρήματα εἶναι τόσο ἀσθενῆ, ὅσον προκειμένου περὶ τῆς Κύπρου. Τὰ τέσσαρα πέμπτα τῶν κατοίκων της εἶναι Ἕλληνες οἱ ὅποιοι ἐπὶ ὁλόκληρον πεντηκονταετίαν διατυπώνουν ἐκκλήσεις ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεώς των μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἀνυπομονησία τῶν νησιωτῶν οἱ ὅποιοι ἐνέπρησαν τὸ Κυβερνεῖον, διπλασιάζει τὰς δυσκολίας τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν πόθων των. Ἀλλ' εἰ-

40. *Ἐπίσημα πρακτικά...* (Συνεδριάσις 18 Νοε. 1931).

ναι γεγονός, τὸ ὁποῖον τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἀποικιῶν ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπίσῃ, ὅτι αἱ ἐπιδιώξεις τῶν Κυπρίων θὰ ἰκανοποιηθοῦν κάποτε. Τὸ ἑλληνικὸν φρόνημά των παραμένει ἀδιάπτωτον ἀπὸ μιᾶς πεντηκονταετίας καὶ ἡ κατάσβες του εἶναι ἀδύνατος ἔστω καὶ ὑπὸ τὸν μᾶλλον ἀγαθοποιὸν δεσποτισμόν...».<sup>41</sup> Ἐνῶ δὲ διακεκριμένοι δημοσιολόγοι, ὅπως ὁ Robert Byron ἢ ὁ Toynbee, ἐπέκριναν τὴν βρετανικὴ τακτικὴ, αὐτὸς ὁ Harold Nicolson, σὲ ραδιοφωνικὴ ἐκπομπὴ τῆς 30ης Ὀκτωβρίου, ὑπογράμμισε τὴν σταθερὴν συμπάθειά του πρὸς τὸ ἐνωτικὸ αἶτημα τῶν Κυπρίων, τὸ ὁποῖο θὰ ὤφειλε νὰ ἔχη ἤδη ἰκανοποιηθῇ, καὶ ἐξέφραζε τὴν βαθειὰ θλίψη του γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῶν βιαιοτήτων στὴ Μεγαλόνησο καὶ τὴν μοιραία ἀναστολὴ κάθε θετικῆς προσπάθειας γιὰ τὴν εὐνοικὴ ἐπίλυση τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος, προτοῦ περάσῃ ἀρκετὸς χρόνος....<sup>42</sup>

Μήπως ὁμως, πέρα ἀπὸ τὸ ὀξύ διπλωματικὸ του αἰσθητήριο καὶ κάποιες σποραδικές ἐνθαρρυντικὲς ἐνδείξεις, ὁ Βενιζέλος βασιζόταν καὶ σὲ ἰδιαίτερες πληροφορίες ἰκανὲς νὰ ἐνθαρρύνουν τὴν ἀναζήτησιν ἐνὸς διακανονισμοῦ στὸ πλαίσιο τῶν ἀδιατάρακτων φιλικῶν σχέσεων μὲ τὸ Λονδίνο; Τὴν ἀπάντησιν παρέχει ὁ ἴδιος στὸ ἀποκαλυπτικὸ μνημόνιο τῆς συνομιλίας του μὲ τὸ Ramsay: «Προσέθεσα ὅτι ἡ πολιτεία αὕτη τῶν πολιτευομένων τῆς Κύπρου μ' ἐξεγείρει καὶ προσωπικῶς διότι ἀνευ αὐτῆς εἶχα κρυφὴν ἐλπίδα ὅτι ἡμπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ ἀπὸ τὴν παροῦσαν ἀκριβῶς ἰσχυρὰν κυβέρνησιν παραχώρησιν τῆς Κύπρου.... Πρὸ δύο περίπου ἐτῶν, ὁ βουλευτὴς τοῦ ἐργατικοῦ Κόμματος Κένουωρθ, ἐπιστρέφων ἐκ Κύπρου, ἐζήτησε νὰ μὲ ἴδῃ καὶ μοῦ ἀνεκοίνωσε ὅτι τὸ ἐργατικὸν κόμμα εἶναι ἀποφασισμένον, ὅταν ἔχῃ ἀπόλυτον πλειοψηφίαν εἰς τὴν Βουλὴν, νὰ μᾶς δώσῃ τὴν Κύπρον, διότι θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀχρηστος εἰς τὴν Ἀγγλίαν, αἱ δ' ἀντιρρήσεις τῶν Ἐπιτελείων ναυτικοῦ, ξηρᾶς καὶ ἀέρος ἦσαν ἀβάσιμοι, ὥς ἀπέδειξεν ὁ μέγας πόλεμος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ἡ Κύπρος οὐδαμῶς ἐχρησιμοποίηθη. Μ' ἠρώτησε δ' ἂν ἡ Ἑλλὰς ἦτο διατεθειμένη νὰ δεχθῇ τὴν παραχώρησιν. Ἐννοεῖται ποία ὑπῆρξεν ἡ ἀπάντησίς μου. Προσέθεσα μάλιστα ὅτι, διὰ ν' ἀφαιρεθῇ κάθε ἀξία ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν στρατιωτικῶν, εἶναι διατεθειμένος νὰ δεχθῶ ὅπως ἡ Ἀγγλία παρακρατήσῃ ὑπὸ τὴν πλήρη κυριαρχίαν τῆς τὸν λιμένα τῆς Ἀμμοχώστου μετὰ χερσαίας ἀκτίνας περὶ αὐτὴν διὰ τὴν ἐγκατάστασιν στρατώνων, ἀεροδρομίου, ἢ ἄλλο μέρος τῆς νήσου ὅπερ θὰ ἔκρινεν καταλληλότερον. Ὁ Κένουωρθ ηὐχαριστήθη πολὺ μὲ τὴν γνώμην αὐτὴν καὶ ἐδήλωσεν ὅτι πράγματι διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἐπιτελείων ποὺ ἀντιτάσσονται κατὰ τῆς παραχωρήσεως ἐκμηδενίζονται. Διὰ τοῦτο, κατέληξα, εἶμαι περισσότερον ἀγανακτισμένος κατὰ

41. *The Manchester Guardian*, 23 Ὀκτωβρίου 1931. (ἀναδῆμ. *Τὸ Ἐλεύθερον Βῆμα*, 24 Ὀκτωβρίου 1931).

42. *Survey of International Affairs*: 1931, σσ. 381-9· G. Hill, *op. cit.*, σ. 551.

τῆς ἀνοήτου πολιτείας τῶν πολιτευομένων τῆς Κύπρου, διότι αὕτη δὲν μοῦ ἐπιτρέπει οὐδὲ νὰ διανοηθῶ νὰ ζητήσω σήμερον τὴν Κύπρον ἀφ' οὗ πρέπει νὰ παρέλθουν ἔτη πολλὰ διὰ νὰ λησμονηθοῦν αἱ τελευταῖαι ταραχαὶ καὶ νὰ παρασχεθῇ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ Ἀγγλία ὑπέκυψε εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν πίεσιν τῶν Κυπρίων....»<sup>43</sup>

Ἡ ἀναδίφηση τῶν Βρεττανικῶν διπλωματικῶν ἀρχείων δὲν ἐπιτρέπει τὴν διακρίβωση τῆς συνέχειας ἢ ὁποῖα τυχὸν δόθηκε στὴ συνομιλία τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ μετὰ τὸν Βρεττανὸ βουλευτὴ. Ὅπως δὲποτε ὁμως, στὸ ἐπίπεδο τῶν ὑπηρεσιακῶν ἐκθέσεων τοῦ Φόρειν Ὀφφισ, ἐπιβεβαιώνεται ἡ δῆλωση ὅτι, ἐφόσον θὰ ἀναγνωρίζοταν στὸν κυπριακὸ λαὸ τὸ δικαίωμα τῆς ἐνώσεως μετὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θὰ ἦταν διατεθειμένη νὰ παράσχει ὅλες τὰς δυνατὰς στρατιωτικὰς, ναυτικὰς καὶ ἀεροπορικὰς διευκολύνσεις. Ἡ ἑλληνικὴ πρότασις ἐρχόταν πράγματι νὰ ἀνταποκριθῇ στὸ γεγονός τῆς ἐνισχύσεως τῆς σημασίας τῆς Μεγαλονήσου ὡς «place d' armes» -σύμφωνα μετὰ τὴν εἰδικὴ ὑπηρεσιακὴ ἔκφραση- μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῶν ταραχῶν στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν μείωση τῶν ἀγγλικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στὴν Αἴγυπτο<sup>43a</sup>.

Ἡ ἐξέγερσις τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1931, ἐκδήλωσις τῆς ἀπαρέγκλιτης προσηλώσεως στὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, ἦταν μοιραῖον νὰ καμφθῇ τελικὰ κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν τῶν κατασταλατικῶν μέτρων τῆς βρεττανικῆς διοικήσεως. Χωρὶς εἰδικὴ μαχητικὴ προπαρασκευὴ καὶ χωρὶς τὴν ἐλάχιστην διπλωματικὴν κάλυψιν, ὁ ὅπλιος κυπριακὸς λαὸς δὲν ἦταν νοητὸ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν ἀποφασιστικὴν ἀντίδρασιν τῶν ἀγγλικῶν στρατευμάτων. Ἀπὸ τὰς πρῶτες ἡμέρας τοῦ Νοεμβρίου, ἡ «ἐννομὴ τάξις» εἶχε ἀποκατασταθῇ στὶς πόλεις καὶ τὰ χωριά τῆς Μεγαλονήσου. Οἱ ἐπίσκοποι Κιτίου καὶ Κερυνείας, οἱ βουλευτὲς Λευκωσίας Θεοδότου καὶ Χατζηπαύλου καὶ οἱ ἄλλοι ἐκλεκτοὶ πολῖτες, δέκα τρεῖς συνολικά, πού πρωταγωνίστησαν στὶς ταραχές, ἀπελάθησαν ἀπὸ τὴν Μεγαλόνησον. Ἄλλοι ἐκτοπίστηκαν, κάτω ἀπὸ στενὴν ἐπιτήρησιν, στὶς ἀπόμακρες περιοχὰς τῆς χώρας. Ἡ ἑλληνοκυπριακὴ κοινότης ὑποχρεώθηκε νὰ καταβάλῃ βαρὺ χρηματικὸ πρόστιμον γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν καταστροφῶν. 2.606 ἄτομα καταδικάστηκαν σὲ αὐστηρὰς ποινὰς «δι' εἰδικώτερα ἀδικήματα συναφῆ πρὸς τὰς ταραχὰς». Ἡ ἀποικιακὴ διοίκησις δὲν δίσταζε πλέον νὰ ἀπορρίψῃ τὸ φιλελεύθερον προσωπεῖο τῆς: καθιερωνόταν ἡ λογοκρισία ἐφημερίδων καὶ κάθε μορφῆς ἐντύπου, ἀπαγορεύονταν οἱ δημόσιαι συγκεντρώσεις, ἡ ἀνύψωσις τῆς ἑλληνικῆς σημαίας, οἱ κωδωνοκρουσίαι τῶν Ἐκκλησιῶν ὅσαςκις δὲν συνέπιπταν μετὰ τακτικὴν θρησκευτικὴν λειτουργίαν· τὴν 16ην Νοεμβρίου ἐπικυρωνόταν ἡ κατάργησις τοῦ Νομοθετικοῦ Συμβουλίου καὶ ἡ ἀνάληψις τῆς

43. Α. Β., 284, Συνομιλία μετὰ τοῦ κ. Ράμσαιη.

43a. F. O. 371/14391, Annual Report: Greece, 1929 (§ 104-5).

νομοθετικής αρμοδιότητας από αὐτὸν τὸν Κυβερνήτη....<sup>44</sup>

Ἄν ἐπιζητηθῇ ἡ σύναψη τῶν γεγονότων τοῦ 1931 μὲ τις ἐξελίξεις πού συνθέτουν τὸ κυπριακὸ δρᾶμα στὴν εὐρύτερη διάρκεια τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας, θὰ ἦταν ὅπωςδὴποτε εὐλογο νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἐξέγερση τοῦ Ὀκτωβρίου περιέχει ἤδη τὰ σπέρματα τοῦ ἐνωτικοῦ ἀγῶνα τῶν ἐτῶν 1955-1959. Ἡ ἐλπίδα τῶν ἀποικιακῶν ἀρχῶν ὅτι στὴν «εὐμένεια τοῦ μεγάλου Μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἄλλων μειονοτήτων πρὸς τὴν Κυβέρνησιν», θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ προστεθῇ καὶ ἡ συμπάθεια ἥ, ἔστω, ἡ συγκατάβαση μιᾶς μερίδας τῆς συντριπτικῆς ἑλληνικῆς πλειοψηφίας -κάποιων «εὐυπόληπτων» προφανῶς καιροσκοπῶν- κατάρρεε ὀριστικά. Αὐτὸς ὁ Ronald Storrs ὑποχρεωνόταν νὰ ἀνομολογήσῃ στὴν ἐπίσημη ἔκθεσή του: «Τὰ πλήθη τῆς καταστροφῆς ἀπετελοῦντο μεγάλως ἐκ χυδαίου ὄχλου καὶ μαθητῶν. Ἡ πλειοψηφία εὐυπόληπτων πολιτῶν εἶτε δὲν ἔλαβε μέρος ἢ, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸ στίγμα τῆς προδοσίας, ἐπευφήμει διὰ τὴν ἔνωσιν. Εἰς τὸ στίγμα τοῦτο τῆς προδοσίας ἀκριβῶς ἔγκειται κυρίως ἡ δύναμις τῆς ἐνωτικῆς κινήσεως. Μέχρις οὐδὲ ἀφαιρεθῇ τελειωτικῶς ἡ περὶ ἐνώσεως σκιά ἐκ τοῦ πολιτικοῦ ὀρίζοντος, οἱ σημαίνοντες ἐκ τῶν κατοίκων δὲν ὑπάρχει πιθανότης ὅτι θὰ παρουσιασθῶσι κατὰ μεγάλους ἀριθμοὺς πρὸς ὑποστήριξιν τῆς Κυβερνήσεως καὶ φανεράν συνεργασίαν πρὸς προαγωγὴν τῆς χώρας των ὑπὸ Βρετανικὴν διακυβέρνησιν...»<sup>45</sup>

Θὰ ἦταν ὁμως, πράγματι, δυνατὸ, υἱοθετώντας τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου νὰ ἐξάρουμε καὶ κάποιες ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως τοῦ 1931 στὸ διπλωματικὸ πεδίο; Ἐστω καὶ ἂν οἱ θετικὲς ἐνδείξεις δὲν ἀποτελοῦσαν σταθερὸ ἐχέγγυο, ἡ πιθανότητα μιᾶς εὐνοϊκῆς ἐξελίξεως τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος στὸ πλαίσιο τῶν διμερῶν ἑλληνοβρετανικῶν σχέσεων δὲν θὰ ἦταν ἴσως εὐλογο νὰ ἀποκλεισθῇ. Ἰκανὸς νὰ ὑποτάσῃ τίς παρορμήσεις τοῦ συναισθήματος στίς ὑπαγορεύσεις τοῦ πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ, ὁ Βενιζέλος δὲν θὰ διστάσῃ νὰ προκρίνῃ ἀπὸ τὸ διπλωματικὸ ἀδιέξοδο, μοιραία τότε συνέπεια τῆς προσφυγῆς στὴν ἐπαναστατικὴ βία, τὴν δυναμικὴ προσαρμογὴ στὴν πραγματικὴ κατάστασι. Ἡ ἔντονη πίεσις τῆς πανελλήνιας κοινῆς γνώμης δὲν θὰ κλονίσῃ τὴν σταθερὴν πεποίθησή του στὴν ἀντίληψη ὅτι μόνη ἡ ἐπὶ κλησὶ τοῦ δικαίου δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπερνικήσῃ τίς ἀντίξοες δυνάμεις τῆς γενικώτερης πολιτικῆς συγκυρίας. Δὲν εἶχαν περάσει παρὰ μόνο λίγες ἐβδομάδες ἀφότου εἶχε ὑπογραμμίσῃ σὲ συνέντευξή του πρὸς τὸ «Ἐλευθερον Βῆμα»: «Ἄν κατῶρθωσα κάτι εἰς τὸ παρελθόν, αὐτὰ δὲν ἦσαν θαύματα, ἀλλὰ μελέτη πραγμάτων ἀκριβῆς, καὶ βαθεῖα προσαρμογὴ τῶν μέσων ἐκτελέσεως πρὸς τοὺς ἐπιδιωκομένους σκοποὺς καὶ πρὸς τὰ διατιθέμενα μέσα, κα-

44. *Ταραχαὶ ἐν Κύπρῳ κατ' Ὀκτώβριον 1931*..., σσ. 33-4. *The Question of Cyprus*..., σσ. 4 κ.έ. G. Georgalidis. *op. cit.*, σσ. 100-4. Ἐπίσης, G. Hill. *op. cit.*, σ. 553.

45. *Ταραχαὶ ἐν Κύπρῳ κατ' Ὀκτώβριον, 1931*..., σ. 35.

